

Микола Лазарович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Тернопіль
1999

М.В.Лазарович
Історія України. Навчальний посібник. – 2-ге видання, доповне-
не, перероблене. – Тернопіль, 1999. – 147 С.

У навчальному посібнику подано тематику, плани, літературу та мето-
дичні поради до семінарських занять з історії України, перелік самостійних
робіт для студентів стаціонару. Поданий фактичний матеріал осмислюється на
основі найновіших здобутків історіографії.

Автор-укладач: **Лазарович Микола Васильович,**
кандидат історичних наук, доцент

Відповідальний **Лановик Богдан Дмитрович,**
за випуск професор

© Кафедра українознавства Тернопільської
академії народного господарства. 1999.
© Юрій Хомацький. Комп'ютерний макет. 1999.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1.

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(2 год.)

План

1. Формування людського суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ – автохтон на своїй землі.

Реферати

*Трипільська культура в історії українського народу.
Антська держава та її значення.*

Список літератури

1. Брайчевський М. Антське царство. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. – 1991. – № 5.
2. Брайчевський М. Скіфи. Конспект історії України. Нова концепція// Там же. – №4.
3. Василенко Г. Велика Скіфія. – К., 1991.
4. Василенко Г. Руси. –К.,1990.
5. Велика історія України: У 2 т.Т.1 / Зладив М. Голубець. – К., 1993. – С.11-61.
6. Влес-книга // Дніпро. – 1990. – № 4.
7. Грабовський С. , Ставрояні С. , Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 7-62.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 9-48.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 5-33.

10. Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. (кер. авт. кол.), Козак Д., Крижицький С. та ін. – К., 1995.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 32-46.
12. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990. – С. 9-26.
13. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 7-12.
14. Залізник Л. Про козаків, аріїв та їхню прабатьківщину // Старожитності. – 1992. – № 5.
15. Ігнатюк Е. Україна – terra incognita. – К., 1992.
16. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 5-39.
17. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 22-33.
18. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 6-13.
19. Паїк В. «Велика Скитія» – велика Сколотія // Державність. – 1992. – № 1-2.
20. Опис Скитії Геродота // Л.Ч.К. – 1993. – № 7-9.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. – К., 1992. – С. 13-85.
22. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 17-32.

Методичні поради

1. Висвітлюючи перше питання, слід дати коротку характеристику основних етапів формування людського суспільства. Потрібно зазначити, що на території сучасної України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (**палеоліту**) близько 1 млн. років тому. Вони жили невеликими групами, що утворювали т.зв. первісне людське стадо, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляти примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Основним заняттям первісних людей було полювання на диких тварин та збиральництво. На сучасній території України виявлено чимало слідів їх діяльності: на Закарпатті, Житомирщині, Донбасі, в Криму.

Близько 35000 років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, які жили в ранньому палеоліті, з'явився новий тип людини, що вже належав до сучасного фізичного типу – «*Homo sapiens*», або «людина розумна». В Європі його ще називають кроманьйонцем, за назвою грота Кроманьйон (Франція), де вперше було знайдено 5 кістяків цього типу.

Техніка виготовлення знарядь праці й господарство кроманьйонців досягли вищого, ніж у неандертальців, ступеня розвитку. Вони виготовляли різноманітні знаряддя з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин – мамонта, зубра,

бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

У цю ж епоху склався родовий лад і відбулася племінна організація суспільства. Рід стає основною суспільною ланкою і об'єднує родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення матриархату. Він не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей.

Виникли давні форми релігійних вірувань: анімізм – культ предків і шанування померлих; магія – віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; тотемізм – віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; фетишизм – поклоніння предметам неживої природи.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині.

Нових досягнень людське суспільство здобуло в епоху середнього кам'яного віку (**мезоліту**), який тривав з XII до VI тис. до н.е. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно до цього змінювалися і умови життя людей, зокрема добування ними їжі, – що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені вироби для обробки дерева – долото, сокира, тесло; нові знаряддя з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням цього часу є винайдення лука і стріли – першої «механічної» зброї дистанційної дії.

Крім мисливства одним із основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На дану епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім – свині.

У межах країни виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надп'рїжжі, в Криму.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха **неоліту** (нового кам'яного віку), котра тривала з VI по III тис. до н.е. й характеризувалася великими змінами в економіці. Поряд з традиційними її формами – мисливством, рибальством і збиральництвом – зароджуються й

поширюються нові – скотарство і землеробство. Процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають «неолітичною революцією».

Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина – камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки – крім простого оббивання ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним з важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (**енеоліт**), який в межах України датується IV-III тис. до н.е. У цей час з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Основним заняттям населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт.

Необхідно наголосити, що серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена **Трипільської культури**. Поширена на території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра ця культура розвивалася протягом IV-III тис. до н.е.

Основою життєдіяльності трипільських племен було орне землеробство, а також скотарство. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство та металлообробка. За етнографічними ознаками Трипільська культура дуже близька й подібна до української, проте повністю ототожнити їх наука не наважується.

На зміну енеолітичному вікові прийшов **бронзовий** (II – поч. I тис. до н.е.), характерною рисою якого було поширення виробів з бронзи. У сучасних межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло

процесу виділення скотарських племен з середовища землеробських. Це був перший великий суспільний поділ праці.

Розвиток скотарства, землеробства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Головну роль в господарському житті стали відігравати чоловіки. Внаслідок цього утворилася патріархальна організація суспільства. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Освоєння виробництва **заліза** на поч. I тис. до н.е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства. Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

2. Приступаючи до розгляду другого питання, потрібно звернути увагу, що початок раннього залізного віку на території України був пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою перших писемних відомостей про південну частину українських земель.

На рубежі II-I тис. до н.е. все степове Причорномор'я від Дону до Дністра населяли найдавніші з відомих племен – **кіммерійці**. Їх етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків минулого й сучасності вважають, що це були вихідці з Азії.

Провідною галуззю в господарстві кіммерійського суспільства було кочове скотарство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Значну роль в житті кіммерійців відіграла війна. Походи в країни Передньої й Малої Азії відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства й ремесла. Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен.

Скіфи – загальна назва основних племен Північного Причорномор'я, що мешкали тут з VII по III ст. до н.е. Етнічне походження скіфів викликає також неоднозначні припущення, проте більшість науковців схиляється до думки, що вони пов'язані з північно-іранськими племенами. Ряд учених вважають скіфів, насамперед скіфів-орачів прапредками українського народу.

Від самого початку своєї появи в Криму та Надчорномор'ї скіфи вели активну войовничу політику супроти своїх сусідів. Їхні успіхи у

воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї.

Наприкінці VI ст. до н.е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, до складу якого входили різні за походженням народи. Це були перші паростки державності на території сучасної України. Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і особливо Греції, а пізніше – і Риму. В свою чергу Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України.

У III ст. до н.е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається своїм місцем новим прешельцям зі Сходу – войовничим сарматам (савроматам).

Масове переселення кочових **сарматських племен** із заволзьких степів на територію Північного Причорномор'я починається з кінця II ст. до н.е. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. Основу господарства переважної більшості сарматських племен становило кочове скотарство. Частина населення займалася землеробством та ремеслом.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н.е. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали готи – германські племена, що просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н.е. їх добили гуни – нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні.

Починаючи з VII ст. до н.е., поряд із скіфською експансією в Північне Причорномор'я, в цих місцях розпочинається також **грецька колонізація**. На відміну від скіфів, елліни-колоністи приходили невеликими загонами, відтворюючи на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарчою і водночас політичною системою був поліс – своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Греки заснували міста Тіра на Дністрі, Ольвію на Бузі, Херсонес біля нинішнього Севастополя, Пантикапей на місці сучасної Керчі та ін., перетворивши їх на центри торгівлі та ремесел. З V ст. до н.е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керчинському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантикапеї. Це були типові

рабовласницькі держави, які багатіли на торгівлі рабами, хлібом, рибою і т.ін.

У III-IV ст. н.е. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування. У 270 р. вони зазнають поразки від готів, а через 100 р. їх остаточно знищила навала гунів.

Давньогрецькі міста-держави справили великий вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток не лише сусідніх з ними скіфів, сарматів та ін., а й більш віддалених племен, у тому числі слов'янських.

3. Сучасні українці є однією з гілок історичного **слов'янства**. Тому важливим є з'ясування процесу етногенезу слов'ян, їх розселення тощо. Значна частина науковців схиляється до думки, що свої початки слов'янський світ бере ще у бронзовому і ранньозалізному віках (II-I тис. до н.е.). Вперше про слов'ян-венедів (венетів) згадують римські автори I-II ст. н.е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з VI ст. про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавинів. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами. В цей час, як видно з аналізу писемних джерел, вони займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На початку н.е. завершився поділ слов'янської спільноти на дві групи: східну і західну. У 5-9 ст. частина слов'ян переселилась на Балканський півострів, де утворилась південнослов'янська група.

Східні слов'яни, що жили на території сучасної України, вже у IV ст. мали велике державне об'єднання антів (на думку М.Брайчевського, це об'єднання склалося протягом II ст.), яке в період найвищого його піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани. У цій державі панував демократичний лад. Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав весь народ. Маючи досить сильну військову організацію, анти, яких М.Грушевський вважав предками українського народу, вели успішні війни зі своїми сусідами. Зокрема, вони завдали поразки готам у IV ст. й часом навіть погрожували столиці Візантії – Константинополю. Проіснувавши

близько кількох століть, антська держава занепала у боротьбі з аварами.

Протягом VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра. Літопис «Повість временних літ» дає такий огляд племен, що у VIII-IX ст. проживали на території сучасної України: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древляни Східну Волинь; сіверяни – Дніпровське Лівобережжя; уличі – Південне Подніпров'я і Побужжя; хорвати – Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) – Західну Волинь; тиверці – над Дністром.

Племена на території сучасної України займалися землеробством, скотарством, полюванням, риболовством; у них були розвинені ремесла – гончарство, ткацтво, обробка заліза. Вони вели жваву торгівлю зі своїми сусідами і дальшими країнами.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю, а кожна група населення входила до складу племені. Водночас у VIII-IX ст. розвиток суспільних відносин у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. Вже в перших століттях нової ери вони мали цілісну язичницьку міфологію й організовані форми культу. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали божества, пов'язані з аграрним культом – Сварог, Даждьбог, Хорс, Велес та ін.

Характерним для політичної організації східних слов'ян було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу. До найбільших ранніх племінних об'єднань відносяться полянське з осередком у Києві, дулібське і волинянське на території пізнішої Волинської землі. Ці утворення стали важливим кроком на шляху до виникнення в IX ст. могутньої держави – Київської Русі.

4. Знайомлячись із проблемою генезису українського народу, необхідно усвідомити, що це дискусійне питання, що різні історики дають на нього неоднозначну відповідь. Однак серед усієї різноманітності поглядів на цю проблему в історичній літературі чітко простежується три підходи.

Перший – російський, великодержавно-шовіністичний, який започаткували російські дворянські історики (В.Татіщев, М.Щербатов, М.Карамзін, С. Соловйов). Суть його – українського народу як такого не було і нема, а є «малороси» – складова частина російського народу.

Сьогодні всім очевидна абсурдність такого твердження, і тому ніхто, за винятком хіба що В.Жириновського та йому подібних, не намілюється пропагувати такі погляди.

Другий підхід – бере свій початок ще з періоду середньовіччя, коли під впливом політичних чинників зародилася ідея про спільність походження росіян, українців і білорусів з єдиної давньоруської народності, яку пізніше образно назвали «колискою братніх народів». Ця ідея відповідала великодержавним інтересам правлячих кіл і певних верств населення Російської імперії та Радянського Союзу і всіляко ними підтримувалася. За радянської доби власті перетворили цю концепцію на панівну, всіляко її популяризували й пропагували.

Новий напрям у розробці проблеми етногенезу українського народу започаткував наприкінці XIX ст. київський археолог Вікентій Хвойка. Досліджуючи пам'ятки Трипільської та наступних культур, вчений дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я з давніх давен. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів Трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців. Автохтоністом у дослідженні проблеми виступав і М.Грушевський. Він вбачав початки українства в літописних антських племенах і доводив відмінність історичного розвитку українців і росіян. Вченому належить заслуга наукового спростування теорії походження українців, росіян, білорусів з єдиної давньоруської народності.

Досліджуючи це питання, слід також звернути увагу на те, що утворення держави на українських землях відбувалося паралельно з аналогічними процесами в Європі. Зокрема, в другій половині I тис. на Заході утворилися Болгарське царство, держава Само (Великоморавське князівство), а на Сході – Хазарський каганат (в прикаспійських степах). Вже в VII ст. праукраїнську державу – федерацію полян, західних сіверян й древлян – сучасники називали Руссю. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII – першій половині IX ст. у Середньому Подніпров'ї утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання «**Руська земля**». (Окремі дослідники вважають, що арабські автори називали його Куявією, а сусідні – Артанією та Славією). Воно стало саме тим територіально-політичним і соціальним ядром, навколо якого почала зростати давньоруська держава – Київська Русь.

Тема 2.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ІХ-ХІV СТОЛІТЬ

(2 год.)

План

1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом.
2. Розквіт та занепад Київської Русі.
3. Галицько-Волинське князівство.

Реферати

*Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
Зовнішня політика Київської Русі.*

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.І. / Зладив М. Голубець. – К., 1993.
2. Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. – 1994. – № 1.
3. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 64-114.
4. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. – Львів, 1992.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 49-138.
6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 34-94.
7. Давня історія України: У 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.), Козак Д., Крижицький С. та ін. – К., 1995.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 42-100.
9. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990. – С. 27-89.

10. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 13-31.
11. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. – К., 1995.
12. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / під ред. В. Смоля. – К., 1995. – С. 40-112.
13. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991. – С. 1-159.
14. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
15. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 3-132.
16. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 33-109.
17. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 14-38.
18. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992.
19. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. – Рим – Мюнхен – Фрайбург, 1988.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. – К., 1992.
21. Сахаров А. Дипломатія Древньої Русі. – Москва, 1980.
22. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 29-68.
23. Толочко П. Історичні портрети. – К., 1990. – С. 1-62.

Методичні поради

1. Починаючи вивчення питання про становлення централізованої держави на чолі з Києвом, необхідно звернути увагу, що писемні джерела, і в т.ч. «Повість временних літ» літописця Нестора, засвідчують перші кроки в даному напрямі з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було заснування Києва, котрий не лише став осередком політичної консолідації полянського міжплемінного союзу, а й швидко висунувся на позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Першим київським князем, згідно з літописом, був Кий.

Значним етапом у розвитку Давньоруської держави були VIII-IX ст. Саме в цей час, за Нестором, у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання Руська земля, до складу якого ввійшли поляни, древляни, сіверяни.

Досліджуючи проблему походження Давньоруської держави, потрібно пам'ятати, що вона є одною з найзаплутаніших у вітчизняній та світовій історіографії. З даного питання вже тривалий час ведеться гостра полеміка між двома таборами науковців – **«норманістами» та «антинорманістами»**. Перші вважають, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги – нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Київської держави вели активну

військову, торгову й політичну діяльність. Їхні опоненти рішуче заперечують проти абсалютизації «варязького фактора» в становленні державності русів і підкреслюють, що слово «Русь» є слов'янського походження і жодним чином не стосується варягів.

Серед українських «норманістів» слід виділити О.Єфименко, Д.Дорошенка, Є.Маланюка. Зокрема, Д.Дорошенко, полемізуючи з «антинорманістами», пише: «Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може і всі, східно-слов'янські племена мали свою державну організацію із своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержалися подекуди аж до XII віку. Але се була, видно, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варязька династія Рурика».

Є.Маланюк вважав, що «варяги» виконали щодо осілого хліборобського населення місію збудника, прищепивши йому почуття «меча» й «держави».

Проте більшість українських учених-істориків, зокрема тих, хто створив славу цій науці, піднявши її до висот світового рівня, стояли все-таки на антинорманістичних позиціях. Серед них – М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та ін.

Останнім часом в історичній науці також поживалися дискусії навколо ще однієї давньої проблеми: звідкіля, з Півночі чи з Півдня, «пошла Руская земля» (державна). Очевидно, вони можуть бути вирішені лише на користь Півдня. Південно-руські землі у VIII-IX ст. на сто-двісті років випереджували в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Цей факт, як і те, що первісним територіальним осередком Київської Русі було полянське племінне князіння, в основі своїй моноетнічне, дали підстави М.Грушевському вважати Київську Русь давньоукраїнською князівською державою, ототожнюючи Україну з Руссю. Цієї думки дотримуються і ряд сучасних істориків.

Щодо Російської (Московської) держави, то вона, на думку відомого російського дореволюційного історика В.Ключевського (в цьому його підтримує сучасний російський історик Н.Львіна), бере свої корені не з південного, а з північного ранньодержавного об'єднання з центром у Новгороді, а також на території межиріччя Волги – Оки, населення якого було неоднорідним за своїм етнічним складом. Це дер-

жавне утворення, яке виникло у північній частині східнослов'янської ойкумени, становило собою союз трьох слов'янських (словени, кривичі і в'ятичі) та трьох фінно-угорських (чудь, весь і мордва) племен. Саме вони трохи пізніше утворили російський народ.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XII ст. Політичною формою її була ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Територія простягалася тоді від Балтики до Чорного моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Загалом же Давньоруська держава, видозмінюючи свою форму, проіснувала до 40-х років XIII ст.

При висвітленні даного питання слід також прослідкувати процес складання державної території Київської Русі, консолідації держави, зміцнення влади київського князя у землях племінних князів. Необхідно розглянути соціально-економічний розвиток і зовнішню політику Давньоруської держави в IX-X ст., вказати, які питання вона вирішувала; охарактеризувати діяльність перших київських князів (Діра і Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава).

2. Звертаючись до питання про розквіт Київської Русі, необхідно відзначити, що процес складання державної території загалом завершився за князя **Володимира** (980-1015 рр.). В цей час визначилися кордони, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східнослов'янської етнокультурної спільності. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули, Південного Бугу.

Важливе місце в процесі державної консолідації посідала **адміністративна реформа** князя Володимира, яку він провів бл. 988 р. Її наслідком була заміна місцевих князів своїми синами або посадниками. Було назавжди зламано сепаратизм племінної верхівки. Відтоді Київська Русь стає дійсно об'єднаною державою.

Доцільно зазначити, що Київська Русь була ранньофеодальною державою з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної драбини знаходився князь, який у своїй діяльності спирався на воевод і бояр. На нижньому щаблі – холопи, закупи, рядовичі. В середині її – селяни-смерди, ремісники, купці. Державне правління хоча й було монархічним, однак обмежувалося боярською радою і вічем.

Аналізуючи діяльність князя Володимира, слід також спинитися на його значному вкладі у зміцненні рубежів держави. Зокрема, напри-

кінці X ст. була створена величезна за розмахом (вали простягалися майже на тисячу кілометрів), складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мала захистити Русь від печенігів.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали **релігійні реформи** Володимира. У 988 р. на Русі як офіційна державна релігія було запроваджено християнство. Розглядаючи його значення, треба підкреслити, що воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Київська Русь ввійшла до кола християнських країн світу, стали можливими рівноправні й плідні взаємовідносини між нею та Візантією, Німеччиною й іншими державами. Значний поштовх дала нова ідеологія піднесенню давньоруської культури.

Подальше піднесення Київської держави відбулося за **Ярослава Мудрого** (1019-1054 рр.), який, перемігши в міжусобній боротьбі з братами, став київським князем. Даючи характеристику його правління, важливо відзначити, що саме в цей час завершилося будівництво Давньоруської держави і вона досягла апогею своєї могутності. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Полюддя все більше змінювалося м'якшими, передовішими формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства. Бл.1037 р. князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший писемний збірник норм давньоруського права «Руська правда». В роки правління Ярослава інтенсивно розвивалося землеробство і скотарство, ремесло і промисли, значно поживавилася внутрішня й міжнародна торгівля.

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт давньоруської культури, насамперед книжності. Київський літописець з гордістю відзначав, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вночі, і вдень». За це його прозвали Мудрим.

Окремо варто зупинитися на зовнішньополітичній діяльності князя Ярослава; розповісти про його воєнні походи, охарактеризувати дипломатичні відносини Київської Русі з іноземними країнами.

Особливу увагу при підготовці другого питання необхідно приділити проблемі феодальної роздрібленості, що охопила Русь у XII-XIII ст. Визначаючи причини цього явища, слід пам'ятати, що вони впливали з самого характеру суспільно-політичного та економічного розвитку Київської Русі. Це був закономірний процес, притаманний всім державам середньовічної Європи.

Водночас варто мати на увазі, що Давньоруська держава у середині XII ст. зовсім не розпалася, як вважали ледве не всі історики минулого. Змінилася лише форма державного устрою. Відносно єдину й централізовану монархію змінила монархія федеративна. З середини XII ст. Давньоруською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої і зовнішньої політики на з'їздах – «снємах». Київ і далі ще залишався стольним градом Русі.

Роздрібленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діями, а то й перемагали їх часом сили доцентрові (особливо в період зовнішньої небезпеки). І лише з XIII ст. сепаратистські тенденції в Київській Русі починають перемагати.

Серед причин, які привели до роздрібленості та занепаду Київської Русі були:

1. Прагнення окремих князівств до самостійності.
2. Неможливість контролювати з єдиного центру таку велику територію як Київська Русь.
3. Відсутність чіткого принципу спадковості князівської влади – що вело до міжусобиць.
4. Постійні напади степовиків.
5. Перенесення світових торгових шляхів з України-Русі.

Далі доцільно показати наслідки феодальної роздрібленості Русі, зупинитися на подіях, пов'язаних із боротьбою проти монголо-татарської навали, підкреслити значення Давньоруської держави для українського народу.

3. Особливої уваги в розгляді процесів державотворення в Україні заслуговує епоха, яка припадає на XIII – першу половину XIV ст. Саме в цю добу Київська Русь розпалася остаточно на окремі князівства-уділи, а точніше, на ґрунті цих уділів постали самостійні державні утворення, як-то: Галицько-Волинське, Полоцьке, Володимиро-Суздальське князівства, Новгородська республіка та низка інших, менш значних.

Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що колишня давньоруська державність припинила своє існування, а на її руїнах виникло – як наступник Київської Русі – Володимиро-Суздальське князівство, а потім і Московське царство. Проте видатний український історик М.Грушевський переконливо довів, що безпосереднім наступником державності Київської Русі-України було Галицько-Волинське князівство. Отже, українська державність, сформу-

вавшись у княжу добу, продовжила своє існування в дещо зміненому вигляді на галицько-волинських землях.

Для вивчення даного питання потрібно докладніше зупинитися на основних етапах розвитку Галицького і Волинського князівств та їх об'єднання в 1199 р. **князем Романом Мстиславичем** в одне Галицько-Волинське князівство, показати значення такого об'єднання. Поруч із тим важливо відмітити, що практично з самого початку існування Галицько-Волинської держави Київ перебував у сфері її безпосереднього впливу, ніби підтверджуючи наступність української державотворчої традиції.

При висвітленні подій, що сталися після смерті князя Романа, треба звернути увагу на деструктивну позицію галицького боярства, яке всіма силами протидіяло спробам зміцнення князівської влади та втягувало у внутрішні конфлікти чужинців.

Звертаючись до постаті **князя Данила Романовича** (1238-1264 рр.), слід підкреслити, що це був визначний правитель, дипломат і полководець, який проводив активну зовнішню політику, сприяв економічному і культурному піднесенню країни. Його заслуга полягала насамперед у тому, що він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство у міцну й велику загальноукраїнську державу, з якою рахувалися на Заході і на Сході. До її складу входило майже все сучасне Правобережжя України, включаючи Київ.

Готуючи питання, треба також з'ясувати основні аспекти діяльності наступників короля Данила (Лева, Юрія I, Андрія і Лева II, Юрія II Болеслава), розкрити причини занепаду Галицько-Волинської держави та його наслідки, показати значення української державності XIII – першої половини XIV ст.

Тема 3.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В УМОВАХ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ
(середина XIV – перша половина XVII століття)**

(2 год.)

План

1. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Реферати

*Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
Реформи П.Могилы: причини і наслідки.*

Список літератури

1. Антонович В. Що принесла Україні унія. – Чернівці, 1992.
2. Велика історія України: У 2 т. Т.І. / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 297-351; Т.2. – С. 37-53.
3. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 115-140.
4. Грушевський М. Духовна Україна (Збірка творів). – К., 1994. – С. 136-255.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., – 1990. – С. 139-169, 188-200, 215-238.
6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 94-151.
7. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв. – Львів, 1991.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 101-147, 166-188, 222-225.
9. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990. – С. 90-190.
10. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 32-38.
11. Ісасевич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996. – С. 50-62, 105-113, 173-182.

12. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.І / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 113-151.
13. Костомаров М. Історія України в життєписях визначніших її діячів. – К., 1991. – С. 160-234.
14. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 110-155.
15. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 39-51, 56-60.
16. Митрополит Іларіон. Князь Константин Острозький і його культурна праця. – Б.м., 1992.
17. Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // Дзвін. – 1990. – №1-4.
18. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 69-96.
19. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наукових праць. – К., 1991.
20. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – №3.

Методичні поради

1. Починаючи вивчення даної теми, потрібно відзначити, що у XIV ст. українські землі, розділені на окремі князівства й ослаблені золотоординським ігом, підпали під владу кількох країн. Зокрема, в 1349 р. Польщею була захоплена Галичина. У 1351-1352 рр. між Польщею і Литвою тривала війна за Галицько-Волинську землю. За перемир'ям 1352 р. Галичина залишилася під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля – під владою Литовської держави. Протягом 1370-1386 рр. Галичиною володіла вже Угорщина, а у 1387 р., за короля Ягайла, Галичина остаточно була приєднана до Польщі. Молдавське князівство захопило Буковину.

В 50-х рр. XIV ст. розпочався наступ Литви на Придніпров'я, що полегшувалося ослабленням Золотої Орди. У 1355-1356 рр. литовський князь Ольгерд завоював Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р. захопив і Київ, і всю Київщину. Після того, як влітку 1362 р. військо Ольгерда на р. Сині Води (притоці Пд.Бугу) розгромило татарські війська, Київщина і Поділля остаточно відійшли до Литви.

Ще раніше, за князя Гедиміна, в першій половині XIV ст., литовські феодали захопили Берестейщину, а згодом і Пінщину.

У вітчизняній історіографії склалися різні погляди й точки зору на характер литовської експансії, природу та сутність самої держави. Зокрема, радянська історіографія, виходячи головним чином із російських національних інтересів, розглядала литовську присутність на українських землях як прояв «колоніального загарбання» та «національного поневолення».

Значна ж більшість тих українських істориків, що обстоювали національні інтереси українського народу як у доживотневий, так і післяживотневий час, включно до сьогоднішнього дня, ставиться до проблем литовсько-українських взаємин з інших позицій. У їхніх поглядах і оцінках литовці змальовуються як визволителі колишніх українських князівств з-під татарської Орди, що набагато, порівняно з Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших землях.

Один із сучасних істориків, М.Брайчевський, пише: «Литовська держава XIV-XVI ст. була спадкоємцем і продовжувачем традицій Київської Русі. Основну частину території тої держави складали землі Русі-Білорусі та України... Суспільний лад Русі був перенесений сюди в майже недоторканому вигляді, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на литовських землях аж до XVI ст.».

Розкриваючи питання, необхідно звернути увагу, що населення українських територій не чинило опору литовським князям, оскільки вони дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Литовський Статут – кодекс середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, з'явився на підставі звичаєвих і писаних норм українського права, тобто «Руської правди» та звичаєвого права, яке побутувало в традиціях українського народу ще з доби Київської Русі. Місцеві руські феодали зберігали свої володіння. Руська мова стала державною, нею велося все діловодство, писали літературні твори. Православна церква теж зберегла свої позиції. Самі українські землі перебували на становищі удільних князівств, очолюваних князями – членами литовського великокнязівського роду. Саме тому М.Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московщина.

Завершуючи розгляд проблеми, доречно відмітити, що, незважаючи на суттєві суспільно-політичні зміни, які сталися в Україні із втратою державної незалежності у XIV ст., все таки на більшій її території аж до кінця XVI ст. зберігався режим відносно автономного життя, якому не загрожувала своїми асимілятивними планами Литва. Прикметно, що офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Тому то і саму державу цього часу ряд істориків визначають як Литовсько-Руську.

Звертаючись до Кревської унії, зазначте, що внутрішня нестабільність в Литовсько-Руській державі в другій пол. XIV ст., викли-

кана в значній мірі великим князем Ягайлом, який порушив принцип родового старшинства в успадкуванні престолу, та посилення агресивних сусідів – Тевтонського ордена та Московського князівства – привели до кризи в суспільстві. У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він уклав у м. Крево союз із Польщею – т. зв. **Кревську унію**, яка передбачала:

1. Об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла.

2. Ягайло ставав польським королем, одночасно залишаючись великим князем Литовським.

3. Перехід у католицизм язичницького населення Литви.

Підкресліть, що реалізація умов Кревської унії, яка почалася у 1386 р., зразу ж викликала сильну протидію, бо тягла за собою ліквідацію державного суверенітету Литви і перетворення залежних від неї земель Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні. Литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного кузена Ягайла князя Вітовта, котрий у 1392 р. змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством.

Протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

2. При висвітленні другого питання насамперед треба звернути увагу, що для поляків захоплення українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину та Волинь. Проголосивши себе «щитом християнства», поляки, частково з переконання, а частково з метою заручитися підтримкою папи, зображали своє просування на схід як хрестовий похід проти язичників-литовців і схизматиків-православних українців. Ставлення до некатоліків як до людей морально й культурно неповноцінних не несло в собі нічого позитивного для майбутніх польсько-українських взаємин.

Спочатку поляки з обережністю впроваджували зміни серед українського населення Галичини. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі «королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська мова, у краї й далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців все більше

змінювалося у гірший бік. Прослідковуючи ці зміни, необхідно проілюструвати їх конкретними прикладами.

Далі варто зупинитися на причинах укладання та змісті **Люблінської унії** (1569 р.) Вона передбачала:

1. Об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту.

2. На чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі і коронувався в Кракові.

3. Спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця.

4. Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони, судову систему, військо, уряд і адміністрацію.

5. Під юрисдикцію Польщі відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина та Київщина.

6. Українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською.

З ухвалою Люблінської унії закінчилася литовсько-руська доба в історії України. Для українців це мало фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських й білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася – розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права східнослов'янського (православного) населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатство, в руках якого навіть король залишався маріонеткою. Різко посилювався гніт національний, релігійний та культурний. Як свідчила доля Галичини, що першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Історик Н.Полонська-Василенко з цього приводу зазначала: «З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване презирство до українського народу, для якого вживається термін «хлопи», а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю «хлопську» віру ...поляки звать «ретицькою», «схизматицькою» і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю».

Необхідно розкрити причини полонізації української знаті, в результаті якої найбільші роди, як Вишневецькі, Синявські, Корецькі, Заславські, Сангушки та інші – зреклися українства, рідної мови, віри; переходили до католицизму, засвоювали польську мову, польські звичаї та побут.

Для глибшого розуміння проблеми важливо детально висвітлити ті соціально-економічні процеси, які відбувалися на українських землях після укладення Люблінської унії. Проаналізувати еволюцію аграрних відносин. Показати зв'язок між формуванням фільваркової системи та посиленням феодально-кріпосницької експлуатації.

3. Важливо зазначити, що посилення польсько-католицької експансії в Україні, процес винародовлення української еліти викликали занепокоєння і опір патріотично налаштованої шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, поспільства і особливо козацтва. Найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками цього загальнонародного руху стали **братства** – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які виникли при церковних парафіях в Україні в XV-XVII ст. Великий авторитет мали братства у Львові, Луцьку, Острозі. У 1615 р. постало Київське братство, яке одразу ж стало головним консолідаційним центром для всієї України.

Особливу увагу братства приділяли духовній сфері життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникові в тодішньому протиборстві належить вирішальна роль. Братчики розуміли, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Тому вони організували навчальні заклади, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування. Необхідно зупинитися на діяльності Київського училища, яке згодом перетворилося на славну Києво-Могилянську академію, Львівської та інших братських шкіл.

Говорячи про наслідки діяльності братств, варто наголосити, що поширення шкіл і друку розбудило колись пасивних і консервативних українців. Сотні вихованців шкіл, пройнятих духом національних традицій, а також обізнаних із західноєвропейською наукою, ставали мандрівними вчителями, розходилися по містах і селах у пошуках заробітку. Крім сучасних знань, вони несли почуття власної гідності і непримиренності. Замість того щоб переходити у польський католицизм, вони із зростаючою рішучістю стали боронити релігійні традиції, що відрізняли їх від поляків.

Поруч з братствами важливо з'ясувати й інші форми національно-культурного руху. Зокрема, зростала православна магнатсько-шляхетська опозиція, яку очолював князь **К.Острозький**. Не шкодуючи коштів, він організовував у своєму маєтку на Волині друкарню, якою керував славнозвісний І.Федоров, заснував школи у Турові, Володимирі, відкрив так звану Острозьку академію, що стала вогнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя. Водночас слід звернути увагу на слова М.Грушевського, який, аналізуючи меценатство князя Острозького в справах православної віри й української культури, писав: «Як би високо не цінили ми значення острозького епізоду, се все таки дуже мало – і супроти тих матеріальних засобів, якими се магнатство розпоряджало, і супроти вимог і потреб суспільності».

Далі потрібно розглянути Брестську церковну унію (1596 р.), розкрити причини та показати її наслідки для подальшої долі українського народу.

Тема 4.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

(2 год.)

План

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
3. Утворення реєстрового козацького війська.

Реферати

*Байда Вишневецький в житті й легендах.
Національно-культурницька діяльність українського козацтва.*

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С.41-99.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
3. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 5-36.
4. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С. 3-164.
5. Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 7-32.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
7. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 141-163.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 170-187, 201-214, 239-295.
9. Грушевський М. Історія української козащини. Т.І. До року 1625 // Вітчизна. 1989. – №1-12.
10. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 152-177.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 148-165, 188-232.
12. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990. – С. 191-219.
13. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 38-42.
14. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. – Дніпропетровськ, 1991.
15. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 155-169.
16. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 170-198.
17. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 51-56.
18. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990.
19. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.І.-К., 1992. – С. 361-365, 437-455.
21. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 97-115.
22. Хотинська війна (1621 р.) / Г.Грабянка, С. Величко, Й.Мюллер та ін. – К., 1991.
23. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців... – К., 1994.

Методичні поради

1. Розглядаючи проблему козацтва, потрібно пам'ятати, що вона – одна з центральних в історії України доби середньовіччя, а тому завжди привертала увагу дослідників. Польські шляхетські історики пов'язували появу козацтва з діяльністю польських і українських магнатів. До такого трактування схилилися й тогочасні іноземні автори. Так, О.Гваньїні твердив: магнати Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські та інші набирали козацькі загони, оголошували себе отаманами й «козакували» в Дикому полі.

Прагнучи захистити право козацької старшини на дворянство, українські старшинські історики-літописці XVII-XVIII ст. намагалися довести, що козаки – це нащадки стародавніх шляхетних вояків, лицарів. Наприклад, Г.Грабянка писав: козаки «ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем а не до трудової повинності».

Дореволюційні історики, письменники, поети розглядали козацтво, його демократизм, прагнення до рівності як втілення суспільного ідеалу українського народу. Зокрема, такої позиції дотримувалися А.Скальковський, В.Антонович, М.Костомаров, Д.Яворницький.

По-новому підійшов до оцінки козацтва М.Грушевський. Розглядаючи цю проблему в історичному розвитку, не заперечуючи демократизму й безкласовості козацтва, він трактував його на першому етапі існування як руйнівну, стихійну силу, і лише згодом, на думку дослідника, воно стало втіленням національних прагнень українського народу, його державницьких змагань. «Козацтво на Україні, – наголошував М.Грушевський, – набуло широкого розвитку і, склавшись зрештою у певний суспільний клас, в особливий інститут, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України...».

Російські історики так званої «державницької» школи (С. Соловйов, К.Кавелін та ін.), ідеалізуючи роль держави в історії Росії, розглядали козацтво виключно як руйнівну антиісторичну силу.

М.Петровський, В.Голобуцький та інші радянські історики, вказуючи на визначну роль козацтва в історії українського народу, вважають, що воно виникло внаслідок розвитку антифеодальної боротьби

ють, що воно виникло внаслідок розвитку антифеодальної боротьби селянства і міщан в Україні як форма протесту проти соціального та національно-релігійного гноблення.

Нині такий підхід здається надто однобічним. Вочевидь, слід вбачати у феномені козацтва не лише продукт соціальних і класових процесів в Україні XV-XVI ст., а й втілення в ньому краших національних рис нашого народу, розглядати його як суспільну силу, що стала творцем нової форми державності в Україні, виступала оборонцем українського народу від зовнішніх ворогів. Водночас козацтво було найбільшим виразником прогресивних тенденцій суспільного розвитку. Козак – дрібний власник і виробник, який стояв осторонь кріпосницької системи й був принципово ворожий їй, виступав соціальним ідеалом для переважної маси українського населення, до якого були звернені очі трударів.

Акцентуючи увагу на тому, що основна причина утворення козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися на українських землях у другій половині XV – XVI ст., варто зупинитися на таких її аспектах як зростання визиску феодалів та міської верхівки Польсько-Литовської держави, агресія Османської імперії та Кримського ханства, «ухідництво» та «добичництво», потреба колонізації обезлюднених просторів «дикого степу».

Необхідно також з'ясувати соціальний склад козацтва, його устрій та заняття на нових землях, охарактеризувати перші військові походи українських козаків.

2. З'ясувавши головні передумови виникнення та суть українського козацтва, треба підкреслити, що рубіжним етапом у процесі становлення козацького устрою було створення **Запорізької Січі** – громадсько-політичної і військової організації козаків, яка склалася в пониззі Дніпра за Дніпровими порогами наприкінці XV – початку XVI ст. М.Грушевський писав про неї: «Запорожжя було огнищем козацької сили, солідарності, організованості».

Характеризуючи Запорізьку Січ, слід особливо наголосити: саме тут козацтво продовжило державницькі традиції України, які беруть свій початок від Київської Русі, Галицько-Волинського королівства, Литовсько-Руської держави. Воно створило свій уряд, місцеву адміністрацію, військові сили, суд, дипломатичну службу, символіку тощо, контролюючи значну територію Південної України. За своїм характером Запорізька Січ була демократичною республікою.

На Січі діяв оригінальний державний устрій, який виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи виборність всіх органів і виконавців, забезпечуючи визначальну роль громади у вирішенні всіх важливих справ. Неперевершений знавець як історії Запорізької Січі, так і її внутрішнього ладу Д.Яворницький зазначав: «В основі порядків запорозького устрою лежала община, громада, мир, товариство... Зовнішнім виявом цієї общини була рада..., народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від військової старшини і кінчаючи простою «сіромою», або простолюдьям, «черню». Тут панувала повна рівність між всіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх».

Важливо показати, що, номінально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ далеко не завжди зважала на його волю і нерідко виявляла самостійність у своїй внутрішній і зовнішній політиці. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль і в міжнародних справах. Зважаючи на запорозьке козацтво як на значну військову та політичну силу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства встановлюють з Січчю зв'язки.

Доречно зупинитися на військово-політичній діяльності Запорізької Січі, її збройних силах та бойових засобах, зазначивши, що вже на другу половину XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на курені. **Курінь** – це і своєрідна казарма, у якій постійно жили козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і, водночас, завжди готовий до дії бойовий підрозділ, з яких складалося військо запорізьких козаків. Сам курінь-казарма вмщував 150-200 чоловік, хоч загальна кількість приписаних тому чи іншому куріню могла досягти 400-600 чоловік. Більшість з них тільки числилась за ним, проживаючи постійно при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі, і з'являлися сюди за вимогою. Очолював цю військову організацію загальновиборний кошовий отаман. Крім нього у керівництво Коша входили також вибрані зборами усіх козаків військовий суддя, писар, курінні отамани, хорунжий, бончужний та ін. У своїх грамотах і «листах» козаки титулували себе «Військом Зопорозьким» або «Лицарством Війська Запорозького».

Січове військо було своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і сомопосвяти. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу; на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя» – так дещо пізніше характеризує запорожців Г.Боплан, безпосередній свідок тих подій.

Уся маса запорізького низового товариства, середня чисельність якого становила 10-12 тис. чол., розподілялася на три роди військ: піхоту, кінноту, артилерію. Січ мала також свій флот з великих човнів-чайок або байдаків.

Необхідно розповісти про внутрішнє життя Запорізької Січі, її господарську діяльність та звичаї, охарактеризувати провідних діячів.

3. В третьому питанні слід акцентувати увагу на тому, що поряд із Запорізьким військом, яке репрезентувало собою збройні сили України, польсько-шляхетським урядом було сформовано **реєстрове козацьке військо**. Серед литовських і польських феодалів ідея про взяття частини козаків на державну службу виникла на поч. XVI ст. І вже тоді, крім військової мети, передбачалося «приборкання» козацтва, яке ігнорувало урядову владу, визнаючи лише своїх старшин. Але здійснити це вдалося лише в 1572 році, коли за наказом короля Сигизмунда-Августа 300 козаків було прийнято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й дістали назву «реєстрових козаків.»

Таким чином, запроваджуючи реєстр, польський уряд здійснював свою політику «приборкання козацтва». Але реєстр не лише не розв'язав, а й загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Хоча уряд і прагнув ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військову, проте був змушений зберегти реєстровому війську елементи автономії, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка склалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Для козаків було встановлено власний «присуд», тобто виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано «старшому і судді над усіма низовими козаками». Цей судовий імунітет поширювався не лише на тих козаків які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, а й на тих, що виходили з Низу «на волость» (державну територію Речі Посполитої). Так абстрактна ідея козацької «вільності» набула конкретного змісту і дістала офіційну санкцію, а

козацтво в адміністративно-правовому відношенні було відділено від решти населення Речі Посполитої та почало оформлятися в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала в результаті «покозачення» селянства і міщан.

Потрібно відмітити, що, створюючи реєстр, уряд мав також на меті розколоти козацтво, протиставивши йому реєстровців, перетворених у польські регулярні частини, підлеглі польсько-шляхетському командуванню. Однак, як показало майбутнє, ці мрії не збулися. Реєстрове козацтво, за винятком частини реєстрової вищої старшини, яка нерідко йшла на угоду з польською шляхтою, співчувало своєму народові і часто виступало спільно із Запорізьким Військом проти соціального і національно-релігійного гноблення. Останнє варто проілюструвати конкретними прикладами.

Далі важливо розглянути завдання реєстрового козацтва, його організаційну структуру, прослідкувати зміни й обмеження в чисельному складі.

Тема 5.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648 РОКУ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

(2 год.)

План

1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців під проводом Б.Хмельницького.
2. Початок Визвольної революції. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.

3. Договір між Україною і Московською державою (1654 р.) та його оцінка в історичній літературі.

Реферати

Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.

Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Список літератури

1. Антонович В. Про часи козацькі на Україні. – К., 1991. – С. 100-142.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994.
3. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 54-76.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 296-325.
5. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 178-202.
6. Дорошенко Д. Нарис з історії України. – Львів, 1991. – С. 234-283.
7. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / Під ред. В.Смоляка. – К., 1995. – С. 152-191.
8. Костомаров В. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991. – С. 315-356.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
10. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 170-186.
11. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, – 1995. – С. 63-76.
12. Липинський В. Україна на переломі... // У.І.Ж. – 1992. – №2, 4.
13. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. – Тернопіль, 1991.
14. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
15. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 186-281.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 10-35.
17. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К., 1994.
18. Свешніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.
19. Стаття Богдана Хмельницького. Первый договор между Украиной и Россией 21 марта 1654 г. // Пам'ятки України. – 1991. – №2, 5; Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 18-41.
20. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 115-128.
21. Хоткевич Г. Два гетьмани. – К., 1991. – С. 5-62.
22. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993.
23. Яковлів А. Договір гетьмана Б.Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін. – 1991 р. – №4.

Методичні поради

1. Висвітлюючи перше питання, слід спинитися на розкритті тих історичних передумов та об'єктивних причин, що привели до Національно-визвольної революції українського народу проти польсько-шляхетського режиму в Україні. Найголовнішими з них були:

1) **«Ординація»** 1638 р., у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі – на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їх охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр зменшено до 6000 чол., а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можливо було переходити лише за окремим дозволом. Так козащина дійшла до критичного моменту – бути чи не бути.

2) Посилення експлуатації українського селянства внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України. Сучасник зазначав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана... та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що ті захочуть... Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі)».

3) Посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії (1596 р.), силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, перешкоджали розвитку шкіл, освіти, української культури, утискували православних і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі.

Отже, антиукраїнська політика польських правлячих кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства, які стали рушійними силами революції.

2. Друге питання доречно розпочати з характеристики особи **Б.Хмельницького**, який очолив визвольну боротьбу українського народу. Він походив із сім'ї дрібної української шляхти. Був освіченою

людиною, закінчив школу єзуїтів. Знав кілька мов. Деякий час служив у реєстровому козацькому війську, воював з турецько-татарськими ордами і після битви під Цецорою (1620 р.) два роки перебував у полоні в Туреччині. Повернувшись, Хмельницький займав посаду військового писаря, потім сотника Чигиринського полку, володів невеликим маєтком – хутором Суботовим поблизу Чигирин (згодом маєток було розорено польською шляхтою, а над сім'єю вчинено жорстоке насильство). На запрошення французького уряду, разом з І.Сіркою і запорізькими козаками, у 1646 р. брав участь у воєнних діях на боці Франції проти іспанських Габсбургів. На поч. 1648 р. Б.Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького.

Слід підкреслити, що визвольна боротьба була важкою і тривалою. Основне її завдання полягало в поваленні польсько-шляхетського режиму в Україні і утворенні української національної держави. В реалізації цього завдання можна виділити такі основні етапи:

Перший (лютий-вересень 1648 р.) – формувалася ідея автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воєводства) в складі Речі Посполитої. Гетьман Б.Хмельницький, як і більшість старшин і козаків, в цей час продовжував вважати останню своєю батьківщиною, а короля – її єдиним законним володарем. Національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вільностей Війська Запорозького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Разом з тим гетьман уживав заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади.

Другий (вересень 1648 – серпень 1649 рр.) – завершується процес розроблення політичної програми, яка вперше в історії української політичної думки передбачала створення незалежної держави в межах усіх етнографічних земель України:

По-перше, у розмовах з королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б.Хмельницький відтепер убачав основну мету своєї діяльності («виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»).

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля («лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде», «мі то бог дав, жем єсть єдиновладцем і само-

держцем руським»). Як підкреслював Б.Хмельницький у розмові з Г.Унковським, «а нас Бог від них (Польщі і Литви) увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні».

По-третє, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства М.М'яковський, Б.Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі».

По-четверте, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі. Під час переговорів з Г.Унковським Б.Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі».

Третій (серпень 1649 – травень 1652 рр.) – позначився переходом військово-політичної ініціативи до польської сторони внаслідок позиції кримського хана, який був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Він добре усвідомлював, що її поява на північних кордонах ханства покладе край найбільшому джерелу наживи – постійному грабуванню українських земель і торгівлі ясиrom. З огляду на це Іслам-Гірей у боротьбі України з Польщею вирішив проводити політику «рівноваги сил», що вела до їх взаємного виснаження й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. Ця позиція кримської верхівки таїла у собі смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності.

Четвертий (травень 1652 – березень 1654 рр.) – Українська держава виборола фактичну незалежність. Було реорганізовано адміністративно-територіальний устрій України. У цілому завершився також процес творення інституцій Української держави як спадкоємиці княжої Русі, що було, за словами О.Оглобліна, «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення». Водночас ставало очевидним, що українське військо, незважаючи на ряд гучних перемог над поляками, не може постійно протистояти невгамовним намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення тривалої перемоги над поляками Хмельницький потребував надійної підтримки великої чужоземної держави. Шукаючи протекції в своїх намаганнях

зберегти завойоване під час Великого повстання, Україна як держава, її провідники зупинилися нарешті на Москві. Було укладено договір, який за своїми формально-правовими ознаками скоріше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації проти зовнішнього ворога.

П'ятий (березень 1654 – липень 1657 рр.) – боротьба уряду Б.Хмельницького за возз'єднання західного регіону України з козацькою республікою, спочатку (березень 1654 – травень 1656 рр.) в союзі з Московщиною, а пізніше (червень 1656 – липень 1657 рр.) в коаліції зі Швецією і Трансільванією та її невадача.

Детально прослідковуючи основні події національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського режиму, треба наголосити на одній із найважливіших її особливостей – тісному взаємозв'язку з соціальною боротьбою, що відіграла винятково важливу роль у становленні соціально-економічного ладу Української держави.

3. Звертаючись до **Переяславо-Московського договору** 1654 р., потрібно насамперед зазначити, що він передбачав збереження за Українською державою витворених форм правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного); території, суду й судочинства; армії (у 60 тис. козаків); фінансової системи; територіально-адміністративного устрою; нової моделі соціально-економічних відносин; повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався: у сфері зовнішньополітичної діяльності (відносинах із Річчю Посполитою і Портою), а також зобов'язанням сплачувати певну суму данини до московської скарбниці.

Договір вже протягом тривалого часу являється предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Переважна більшість їх сходиться на тому, що він був недосконалим, «сирим», дозволяв різні тлумачення сторонами, які його підписали. Разом з тим його слід вважати і певним проявом дипломатичної ментальності, з одного боку, європейської, на якій виховувалися українські політики і державні провідники, та азійської, властивій московській дипломатії.

Загалом же широкий спектр різноманітних оцінок і характеристик договору, його форми і змісту, а також його історичної і юридичної кваліфікації, що містяться в працях дослідників зводиться до кількох

основних тлумачень. На думку російського історика права В.Сергєєвича, договір являв собою персональну унію між Московщиною та Україною, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець із російського права М.Дьяконов доводив, що, погоджуючись на «особисте підкорення» цареві, українці безумовно погоджувалися на поглинення їхніх земель Московським царством, і тому цей договір був «реальною унією». Такі історики, як росіянин В.Мякотін та українці М.Грушевський і А.Яковлів, вважали, що Переяславо-Московський договір був формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись у її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися сплачувати цареві податки, надавати військову допомогу і т.д. Інший український історик – В.Липинський – пропонує думку, що договір 1654 р. був не чим іншим, як лише тимчасовим військовим союзом між Московщиною та Україною. Радянські історики в своїх працях обстоювали постулати, які були сформульовані в спеціальній постанові ЦК КПРС («Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954), схвалені ЦК КПРС») і вважалися єдиновірними. В них, зокрема, зазначалося, що договір 1654 р. став кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р. Одним з небагатьох істориків радянських часів, який виступив проти цієї ідеологічної фальшивки, був М.Брайчевський.

Та як би не кваліфікувати й не оцінювати форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, на думку Д.Дорошенка, «не можна забувати одного: що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під велику царську руку», в Москві з перших же кроків старалися обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі...»

Розглядаючи значення Переяславо-Московського договору для України, необхідно зазначити, що він, серед іншого, засвідчував правову форму її відокремлення від Речі Посполитої, був юридичним визнанням Української держави та її козацького устрою. Важливо також звернути увагу, що з укладанням договору 1654 р. Національно-визвольна революція українського народу не припинилася.

Далі слід проаналізувати події 1654-1657 рр., показати характер московської політики на українських землях в цей час, з'ясувати суть Віленського перемир'я між Московщиною і Польщею 1656 р. Особливу увагу зверніть на причини загострення відносин між Україною і Московщиною та пошуки першою нових союзників.

Тема 6.

КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(2 год.)

План

1. Гетьманування І.Виговського та Ю.Хмельницького.
2. Боротьба старшини за владу. П.Тетеря та І.Брюховецький.
3. Україна в останній період Національно-визвольної революції.

Реферати

*Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
Життя і боротьба гетьмана П.Дорошенка.*

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 143-153.
2. Брайчевський М. Конспект історії України // Старожитності. – 1991. – №11-12.
3. Будзиновський В. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 23-85.

4. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 77-103.
5. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С. 253-385.
6. Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 45-93.
7. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 181-198, 497-508.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 326-366.
10. Грушевський М. Очерк історії українського народу. – К., 1990. – С. 203-243.
11. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 9-18.
12. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 284-334.
13. Драгоманов М. Пропаший час... // У.І.Ж. – 1991. – №9.
14. Ефименко А. Історія українського народу. – К., 1990. – С. 251-268.
15. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 47-50.
16. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.І. / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 191-218.
17. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 186-204.
18. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 76-87.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 36-52.
20. Смолій В., Степанков В. Передень Руїни (1650-1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – №6.
21. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 128-144.
22. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т.3. – К., 1991.

Методичні поради

1. Починаючи вивчення даної теми, потрібно наголосити, що надзвичайно важким ударом для молодої Української держави стала смерть Б.Хмельницького. «Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила свого довголітнього провідника – одного чоловіка, котрий міг покермувати нею...» – писав М.Грушевський. Ця смерть знаменувала собою завершення першого періоду Національно-визвольної війни, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення у ній нової моделі соціально-економічних відносин і запровадження спадкоємності гетьманської влади.

При аналізі політичної діяльності **гетьмана І.Виговського** слід виходити із тих умов, в яких опинилася Україна на середину XVII ст. Як зазначав історик М.Брайчевський, вже дуже скоро після Переяславської ради з'ясувалося, що московський уряд аж ніяк не збирається дотримуватися досягнутої угоди і схильний розглядати Україну як невід'ємну частину Московської держави, на яку мають поширюватися всі її закони. І це було цілком закономірно. Надто різною була ситуація в Україні та в Московщині і царський уряд побоювався, що ті

процеси, які розгорнулися в козацькому краї, можуть перенестися на московські землі.

І справді, порівняння виглядає досить промовисто. Україна була республікою демократичного взірця, тим часом як Московщина демонструвала приклад деспотичного єдиновладдя. Україна фактично ліквідувала в себе феодальне землеволодіння, у Московії воно становило основу економічної системи. Україна стояла на межі ліквідації кріпацтва, Московська держава знала найбрутальнішу форму того інституту. Україна мала міське самоврядування, у Московщині нічого подібного не існувало і т.і. Отож панівні верстви останньої з відразою ставилися до українських порядків, які неминуче революціонізували народні маси Московщини.

Йдучи на союз із Москвою, Б.Хмельницький розумів, що на карту ставиться все, чого пощастило досягти ціною запеклої боротьби. Він покладав сподівання на угоду, досягнуту 1654 р. Проте підступний царат одразу взяв курс на послідовно здійснюване обмеження самостійності. Уже в перші роки після Переяславської ради права України стали порушувати раз по раз. Тому то І.Виговський, ставши гетьманом, зосередився на пошуках противаги московським впливам в Україні. З цією метою він зміцнює зв'язки з Польщею.

У вересні 1658 р. між Україною і Польщею було укладено **Гадяцький договір**, який передбачав:

1. Україна в складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств під назвою Князівства Руського об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля.

2. Найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Князівства Руського.

3. На чолі виконавчої влади мав стояти гетьман, який обирався пожиттєво і затверджувався королем.

4. Князівство Руське мало мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство.

5. Перебування польських та литовських частин на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьману.

6. Загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Далі треба зупинитися на загостренні політичної і соціальної боротьби в українському суспільстві та визначити роль Москви у ній;

розповісти про Конотопську битву; вказати причини невдач політики І.Виговського.

Підкресліть, що трагедія цієї, безперечно розумної людини, щиро-го українського патріота полягала в тому, що він знехтував здобутками Національної революції й намагався створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

Говорячи про гетьманування Ю.Хмельницького, важливо відзначити, що вже з самого початку його діяльності перед ним стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальне напруження, покласти край як охлократичним поривам «черні», так і олігархічній сваволі старшин. І, що найголовніше, – запобігти загрозі територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запоріжжя, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися повного суверенітету та об'єднання етнічно-українських земель у межах держави. Окрім цього, новому гетьману доводилося діяти у дуже складній ситуації. З одного боку, на Лівобережжі перебували московські війська, які, поширюючи популістські гасла, користувалися підтримкою значної частини населення. За таких обставин ведення війни з Московією означало продовження громадянської війни. Тому потрібно було шукати порозуміння. З другого – розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством, у чому шансів на перемогу не було. Тому уряд прийняв таке рішення: діяти обережно, граючи на суперечностях між Московією і Річчю Посполитою. Як зазначав восени 1659 р. А.Потоцький у листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше «не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя – королем».

Після свого обрання Юрій Хмельницький вирішив укласти новий договір з Московією. Для цього були вироблені т.зв. **Жердовські статті**, спрямовані на збереження суверенітету козацької України в її конфедеративному зв'язку з Московією. Вони передбачали включення до її складу північної Чернігівщини й частини Білорусії; заборону перебування на її теренах московського війська і воєвод (за винятком Києва); вільне обрання гетьмана; право на зовнішньополітичну діяльність; присяги царя на умовах договору тощо.

Однак, Москва, вдавшись до військового шантажу (за присутності біля Переяслава 40-тиС. царського війська), відхилила ці статті і домоглася на скликаній у жовтні 1659 р. раді ухвалення нового **Переяс-**

лавського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Його зміст переносив характер українсько-московських відносин зі сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Московії:

1. Заборонялися зносини з іноземними державами.
2. Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана.
3. Гетьман без козацької ради не міг призначати й звільняти полковників та генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя.
4. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду, в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.
5. Передбачалася смертна кара для українців, які б відмовилися присягнути на вірність царю.
6. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху та ін.

Зрозуміло, що такий характер стосунків з Московією не міг не викликати глибокого розчарування й обурення серед козаків і старшин. Ситуація вимагала внесення серйозних змін до політичного курсу. Але це виявилось далеко не простою справою. Юрко Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів зберегти її незалежність, не допустити розколу козацької України. Однак, як зазначають історики В.Смолій та В.Степанков, добре освічений і не позбавлений гострого розуму юний гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно не врівноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшин, не міг твердо тримати кермо влади у своїх руках, швидко став іграшкою в планах лідерів політичних угруповань.

Окремо слід спинитися на аналізі Чуднівського (1660 р.) договору, укладеного Ю.Хмельницьким, та його наслідки.

Завершуючи висвітлення питання, необхідно наголосити, що наслідки подій 1658-1663 рр. були трагічними для України. По-перше, було породжено проблему територіальної цілісності Української держави. По-друге, витворено причину перманентної політичної боротьби. По-третє, створено умови для реалізації планів Московії і Речі Посполитої поділити між собою Україну.

2. Приступаючи до розгляду другого питання, варто звернути увагу, що з середини 60-х рр. XVII ст. Україна стає ареною російсько-польського протистояння, що добре відчувається в тактиці гетьманів і старшини, в поведінці яких усе більше проглядаються риси амбітності, егоїзму, ігнорування загальнонаціональних інтересів. Кінець кінцем це приводить до того, що на українських землях виникає міжусобна боротьба, з якої мають зиск лише сусіди. Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську – на Правобережній Україні та московську – на Лівобережній, включно з Києвом. Турецька присутність відчувалася на півдні. Всі козацькі гетьмани у цей час залежали від підтримки тих чи інших зовнішніх сил. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками, соціальним напруженням між козацькими низами і старшиною, що прагнула монополізувати політичну владу та нав'язувати їм трудові повинності. Але й серед козацької старшини, якою успішно маніпулювали могутні сусіди України, точилася внутрішня боротьба, інтриги, мотивовані вузькими особистими цілями. Особливими майстрами соціально-політичної інтриги виявилися надалі московські царі та їхні емісари. Щоб ліквідувати суверенітет України, вони підбурювали народні маси проти козацької старшини, одночасно щедро роздаючи їй маєтності та привілеї в обмін за зраду інтересів української державності. Народ назвав цей період (1663-1686 рр.) «**Руїною**».

Після того як Ю.Хмельницький зрікся гетьманської влади, його наступниками стали П.Тетеря (1663-1665 рр.) – на Правобережній Україні та І.Брюховецький (1663-1668 рр.) – на Лівобережній. Характеризуючи їх діяльність, слід відмітити, що обидва вони зажили недоброї слави чужинецьких поплічників. **Тетеря** тримався чітко пропольської орієнтації, називаючи Україну польською «провінцією», а короля її «природним і власним паном». Саме за допомогою поляків йому вдалося на якийсь час поширити свій вплив і на Лівобережжя, але не надовго.

На Лівобережній Україні **І.Брюховецький** проводив відверто промосковську політику, підписавши у 1665 р. «**московські статті**», згідно з якими всі податки, що збиралися в Україні, повинні були йти до царського скарбу, а у всі найзначніші міста призначалися царські воєводи з військом. За винятком козаків, усе населення віддавалося під адміністративну та судову управу воєвод. Гетьманський уряд позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність.

Підсумовуючи, необхідно зупинитися на наслідках міжстаршинської боротьби для України та її народу.

3. Незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі державної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та інші фактори. Ще не була втрачена перспектива об'єднання. Яскравим представником ідеї сильної, самостійної, соборної України виступав обраний у серпні 1665 р. гетьманом **П.Дорошенко**. Його діяльність розпочалася у дуже несприятливій внутрішній і зовнішній обстановці. Крім того, що держава була розчленована на два гетьманства із своїми урядами, вона виявилася також надзвичайно спустошеною. За приблизними підрахунками, на середину 60-х рр. XVII ст. Правобережна Україна втратила 65-70% свого населення.

На поч. 1667 р. зазнало історичних змін міжнародне становище України. Наприкінці січня укладається московсько-польський **Андрусівський договір**. Він передбачав встановлення на 13,5 року перемир'я, закріплення за Московщиною Сіверщини й Лівобережної України і на два роки Києва, а за Річчю Посполитою – земель Білорусі та Правобережної України. Запоріжжя потрапляло у спільне володіння двох держав. Отже, договір відображав компроміс між двома монархіями, що полягав у поділі Української держави і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Виникли незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах незалежної національної держави. На тривалий час загальмувався й деформувався процес розвитку української нації, її етнічної й політичної самосвідомості, мови, культури тощо.

Цей договір, на думку В.Смолія та В.Степанкова, знаменував собою завершення другого періоду Національно-Визвольної війни, що характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, яка вилилася в громадянську війну (започаткувавши, таким чином, процес Руїни Української держави) й призвела до поділу козацької України на два гетьманства. Почався останній, третій період Національно-Визвольної війни. Основним його змістом була відчайдушна боротьба уряду П.Дорошенка за возз'єднання Української держави та зміцнення її суверенітету.

Далі потрібно прослідкувати основні етапи діяльності гетьмана П.Дорошенка та їх зміст, коротко спинитися на характеристиці таких

постатей, як П.Суховій, Д.Многогрішний, М.Ханенко, І.Самойлович, І.Сірко, проаналізувати угоди, укладені українськими гетьманами та міжнародні договори, що стосувалися України, зокрема Бучацький (1672 р.), Бахчисарайський (1681 р.), про «Вічний мир» (1686 р.). Зазначте, що два останні акти закріплювали розкол України. Доцільно також розповісти про трагічну долю Ю.Хмельницького, який намагався з допомогою Туреччини утвердитися на Правобережній Україні.

У висновках семінару важливо підкреслити, що, незважаючи на характерні для суспільно-політичного розвитку козацької України другої половини 60 – середини 70-х рр. XVII ст. поліцентризм політичної влади і розчленованість її території, все ж продовжувала існувати єдина державна структура (гетьманат). Вона припинила своє існування лише з ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, що у часі збіглося з падінням гетьманства П.Дорошенка. Ця подія була останнім актом Національно-визвольної революції. Українському народу не судилося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Вдалося лише зберегти державні інституції на терені Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Росії.

Тема 7.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ В КІНЦІ XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ

(2 год.)

План

1. Гетьманування І.Мазепи. Перша українська конституція.
2. Наступ Москви. Остаточна ліквідація автономного устрою України.
3. Суспільно-політичне становище Запоріжжя, Слобожанщини, Правобережжя та Західної України.

Реферати

*Іван Мазепа, людина й історичний діяч.
Формування та боротьба карпатських опришків.*

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 154-207.
2. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991.
3. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991.
4. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С. 385-554.
5. Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 101-214.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
7. Грабовецький В. Олекса Довбуш. – Львів, 1994.
8. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 199-250, 509-528.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 367-476.
10. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 244-305.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 334-495.
12. Єнсен А. Мазепа. – К., 1992.
13. Іван Мазепа і Москва. – К., 1994.
14. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.І. / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 219-262.
15. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991. – С. 452-493.
16. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 204-252.
17. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. – К., 1991.
18. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 87-104.
19. Різниченко В. Пилип Орлик. – К., 1918.
20. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991.
21. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 145-182.
22. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994.
23. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – 12 лип.
24. Хоткевич Г. Два гетьмани. – К., 1991. – С. 63-106.
25. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т.3. – К., 1991.

Методичні поради

1. При розкритті даного питання слід дати характеристику державного ладу Росії за царювання Петра І, виділити основні тенденції розвитку системи державного управління і визначити, яке місце відводилося Україні владними структурами в житті держави. Далі до-

цільно розкрити характерні риси гетьманського устрою в Україні та показати постійне намагання царського уряду обмежити українську автономію та владу гетьмана, проілюструвавши це на «Глухівських статтях» (1669 р.) Д.Многогрішного, «Конотопських статтях» (1672 р.) І.Самойловича та «Коломацьких статтях» (1687 р.) І.Мазепи.

Зокрема, останній договір обмежував і навіть у дечому ліквідував самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України:

1. Влада гетьмана зводилася до поліційних функцій стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Він позбавлявся права замінити без царського дозволу вищу старшину, а старшина – скидати гетьмана. До того ж козацька старшина зобов'язувалася наглядати і доносити на гетьмана царському уряду.

2. Заборонялися міждержавні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розпечатуючи, надсилати до Москви.

3. Українське військо, обмежене до 30 тис. чол., зобов'язане було брати участь у військових експедиціях Московії.

4. В гетьманську столицю – Батурин – вводився московський стрілецький полк.

5. Українським купцям «под жорстоким наказанням» заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських вояків знецінені московські гроші.

6. Вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з російським: «Народ малороссийский всякими мерами и способы с Великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит». Для досягнення цього рекомендувалося заохочувати змішані українсько-російські шлюби.

Окремо треба спинитися на постаті **І.Мазепи**, який, ставши гетьманом, прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі – Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського взірця із збереженням традиційного козацького устрою. Реалізуючи свої задуми, гетьман дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. З цією метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержувала нові права та привілеї. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп, утруднювало консолідацію українського суспільства.

Важливо вказати, що гетьман Мазепа щиро дбав про розвиток культури в Україні, зокрема – науки й освіти: у 1694 р. Києво-Могилянська Колегія була перетворена на Академію, у 1700 р. засновано Чернігівський колегіум; сприяв розвитку літератури, в т.ч. підтримував творчість Д.Туптала, Ф.Прокоповича, С. Яворського, сам був автором кількох віршів, щедро фінансував розвиток мистецтва, насамперед – архітектури і малярства. За наказом Мазепи збудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі українського бароко. У 1690 р. зведено нове приміщення Києво-Могилянської Колегії, у 1698 р.- кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря та дзвіницю собору св. Софії у Києві, до 1695 р. – обнесено новими мурами Києво-Печерську Лавру та ін. Багато церков і монастирів обдаровував гетьман іконами, книгами, дзвонами.

Однією з головних засад першого етапу політики гетьмана Мазепи було підтримування добрих відносин з Москвою. Він активно допомагав Петрові I у війні проти турків та татар, був радником царя у польських питаннях. Завдяки таким контактам Москва погодилась на зайняття Правобережжя в 1704 р. козацьким військом. Україна знову була об'єднана під владою одного гетьмана.

Говорячи про причини виступу гетьмана Мазепи проти Петра I, необхідно зазначити, що у перші роки Північної війни (1700-1721 рр.) посилюлося гноблення царським урядом Гетьманщини. Козацькі полки мали великі втрати в боях у Прибалтиці, Польщі, Саксонії. Цивільне українське населення повинно було утримувати московські війська та працювати на спорудженні військових укріплень. Реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська від царської армії. Під тиском незадоволеної старшини І.Мазепа почав сумніватися у доцільності дальшого зверхництва Москви. Навесні 1705 р. він розпочав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем С. Лещинським. У квітні 1709 р. було укладено угоду між шведським королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, яка передбачала відновлення державної незалежності України в союзі зі Швецією.

При розгляді наступних подій та їх трагічних наслідків, аналізі причин поразки українців доречним буде звернути увагу на слова відомого дослідника І.Борщака: «Піднісши прапор революції свідомо й сформулювавши її програму, Мазепа відсунув кінець української автономії на сімдесят років і кинув назавжди в українські маси незалежницьку традицію, скроплену кров'ю. А зв'язавши свій задум із мо-

гутньою тоді Швецією, водночас ворогом і Москви й Варшави, Мазепа кинув на цілий світ гасло, яке так геніально сформулював Вольтер: «Україна завжди прагнула бути вільною.»

Особливе місце у розгляді даного питання потрібно приділити висвітленню **«Конституції Орлика»** («Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького») – унікального історичного документа, який є не лише цінною юридично-правовою пам'яткою, а й яскравим свідченням сподівань та прагнень українського суспільства за тієї трагічної доби. Вона передбачала:

1. Україна обох боків Дніпра (по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування.

2. Гетьманська влада обмежувалася Генеральною радою, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної і полкової старшини, генеральних радників (депутатів), які обиралися по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького.

3. Виборність усіх посадових осіб з наступним затвердженням їх гетьманом.

4. Недоторканість особи та відповідальність її тільки перед судом.

5. Встановлювався строгий розподіл між державною скарбницею і особистими коштами гетьмана.

6. Мала бути проведена ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасовані всі тягарі, накладені на простий народ.

7. Православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви при формальному підпорядкуванні константинопольському патріархові та ін.

Якщо порівняти ідеї, висловлені в орликовій конституції, з тими ідеями, які превалювали в сусідніх державах, то можна належно оцінити всю вагу цього документу. Україна, як одинокий острів перебувала в океані західних і східних монархій, деспотій, де політична еліта в кращому випадку схилялася до ідеї «освіченого абсолютизму». Лише Англія, Нідерланди та Швейцарія на той час втілювали принципи конституціоналізму в політику й правову практику. Тому українська державність виявилася сильною предусім своїми ідеалами, які випередили на століття загальний суспільно-політичний розвиток у східно-європейському регіоні.

2. Характеризуючи друге питання, необхідно насамперед наголосити, що невдала спроба України добитися на початку XVIII ст. незалежності була використана царизмом для повної ліквідації її держав-

ності. Політика Петра I супроти України в цей час передбачала такі основні заходи:

1). Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд старався фактично підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд. Він штучно підігрівав антагоністичні протиріччя між гетьманом і полковниками, старшиною і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих українців, які лояльно ставилися до його політики. Царська система підриву влади українського гетьмана яскраво відображена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки треба насамперед посягти незгоди між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносом... Треба, щоб в усіх полках були полковники, не згодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі їхні справи будуть нам відкриті».

2). Неймовірно тяжким випробуванням стали примусові каналні роботи, спорудження фортифікаційних укріплень, воєнні походи тощо. Козаків і посполитих нерідко «ганяли» до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Українців змушували воювати в Білорусі, Литві, Лівонії і Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. З них додому поверталися усього від 30 до 60%, а інші вмирили від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв і т.д. Така політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей).

3). Руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею з закордоном. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля.

Українську економіку дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чол.), які утримувалися здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так тільки з Лівобережжя в царську скарб-

ниці 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., 1723 р. – 85,9 тис. , а вже 1724 – 241,3 тис. крб. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було також збування на території українських земель «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися по можливості в обігу в Росії і зосереджувалися у державній скарбниці.

4). Обмеження української культури. Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т.д.), скоротився видрук українських книг, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної до «інородців» державної цензури. Українська церква підпала під значний вплив московської патріархії, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки серед українського духовенства, а й широких кіл простих християн. 1721 р. навіть Святе писмо заборонялось передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з «московських».

Поза увагою не повинен пройти той факт, що політику Петра I щодо України продовжували всі наступні самодержавні імператори Росії, з більшою чи меншою жорстокістю і фанатичною впертістю.

Далі слід на конкретних прикладах прослідкувати послідовність нищення російським урядом Гетьманщини та її устрою, вказати на його причини та наслідки, розкрити значення Гетьманщини для України. Окремо варто спинитися на характеристиці та аналізі діяльності таких постатей, як І.Скоропадський, П.Полуботок, Д.Апостол, К.Розумовський.

3. Протягом свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України – Лівобережжя. В той же час життя вирувало й на інших українських територіях, розгляд яких є предметом даного питання.

При вивченні **Запорізької Січі** потрібно прослідкувати основні етапи її розвитку в другій половині XVII-XVIII ст., зупинитися на причинах зруйнування в 1709 р. та остаточної ліквідації в 1775 р., показати наслідки політики царизму для подальшої долі запорізького козацтва. Особливу увагу слід зосередити на історичному значенні Запорізької Січі.

Ще одна українська земля, де існував козацький устрій – це **Слобідська Україна**. Територія Слобожанщини включала землі нинішніх Харківської, Сумської областей України та територію нинішніх російських Курської і Воронежської областей. Розповідаючи про внутрішнє життя на цих землях, треба зазначити, що його автономність бу-

ла знищена російським царом в 1765 р. через ті ж причини, що й в Гетьманщині та на Зопоріжжі.

Звертаючись до **Правобережної України** (Волинь, Київщина та Поділля), необхідно пам'ятати, що хоча за міжнародними договорами другої половини XVII ст. вона й потрапила під сферу впливу польського короля і турецького султана, влада кожного з монархів була спочатку суто номінальною. Незважаючи на те, що спроби українців до утвердження власної держави отримали відносну поразку на теренах Правобережжя, стереотипи визвольних змагань продовжували жити у свідомості еліти. Тому власне українська державність проіснувала, з невеликою перервою, на теренах Київщини, окремих частин Поділля і Волині до 1714 р.

Далі доцільно висвітлити події гайдамацького руху, його передумови, соціальний склад учасників, охарактеризувати керівників. Аналізуючи мету та завдання гайдамаччини, важливо звернути увагу, що ідея об'єднання українських земель, розподілених чужоземними державами, дедалі більше оволодівала повсталими. Однак, брак політичної культури, віра в «доброго царя», складність геополітичної ситуації поряд з іншими чинниками призвели до поразки народних прагнень.

Характеризуючи становище західноукраїнських земель (Галичини, Буковини та Закарпаття), треба відзначити, що вони протягом довгого часу залишалися без ніякої допомоги і власними силами мусили вести боротьбу проти завойовників.

Завершуючи, доречно зупинитися на поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), в результаті яких українські землі остаточно були розподілені між двома імперіями – Росією і Австрією.

Тема 8.

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПІД ГНІТОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ХІХ СТОЛІТТІ**

(2 год.)

План

1. Політика російського царизму на українських землях в І-й половині ХІХ ст. Початки національного відродження.
2. Український національний рух у 60-90-ті рр.

Реферати

*Роль Т.Шевченка в духовному відродженні нації.
Валуївський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два
штрихи російського шовінізму в Україні.*

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 222-244., 263-308.
2. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 251-267, 270-276, 283-289, 529-544.

3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 482-492, 499-501, 506-508, 516-519.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 306-319, 331-344.
5. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 18-28.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 496-525, 540-546.
7. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
8. Жуковський А., Субтельний О. Нарис Історії України. – Львів, 1992. – С. 59-67.
9. Іванченко Р. Раби Києва не мовчали. – К., 1991.
10. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 263-308.
11. Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів у 3-х томах. – К., 1990.
12. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. – Тернопіль, 1993.
13. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.
14. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 253-280.
15. Куліш П. Твори: В 2 т. – К., 1989.
16. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 120-132, 147-159.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т.І. – К., 1994.
18. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. – К., 1989.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 261-324.
20. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 183-192, 200-214, 244-263.
21. Федченко П. Михайло Драгоманов. – К., 1991.
22. Чубинський П. Ще не вмерла Україна. – К., 1991.

Методичні поради

1. Розпочинаючи вивчення даної теми, слід зазначити, що внаслідок остаточної ліквідації автономії Україна стала колонією Росії. За цих умов українську націю було приречено, за висловом М.Брайчевського, на «поступове конання». Було втрачено суспільну еліту, яка завжди виступає головним носієм національної ідеї. Українська шляхта та старшина перетворилися в російське дворянство. Економічна база була деформована, розхитана й поступово перетворювалася на придаток загальноімперської економіки. Політична структура після знищення Гетьманщини та Запорізької Січі була відсутня. Україну позбавили власних збройних сил, здатних захищати її інтереси; отож доля українського народу вирішувалася не на Батьківщині, а в далекому й чужому Санкт-Петербурзі.

Тривожні процеси відбувалися і у сфері духовного життя. Культура й освіта занепадали, особливо після того, як Києво-Могилянську академію 1810 року було перетворено на вузько-фаховий релігійний заклад – духовну академію. Це неминуче вело до кількісного обмеження української інтелігенції і стало чи не найтяжчим ударом для на-

ня української інтелігенції і стало чи не найтяжчим ударом для національної справи. Посилилася офіційно здійснювана русифікація так званих Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська губернії), Малоросії (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) та Новоросії (Херсонська, Катеринославська, Таврійська гебернії). Микола I утворив окремих комітет, що мав завдання усунути на українських землях, особливо на Правобережжі, останки місцевої культури і зрусифікувати їх. Тоді впроваджено російську урядову мову в судах і зросійщено всі школи. Знаряддям русифікації стала також православна церква. Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні велику армію, що доходила ста тисяч.

Однак, як писав М.Грушевський: «В часах найбільшого, як здавалося – останнього упадку українського життя, при кінці XVIII в. починали вже поволі пробиватися перші паростки нового життя». Потрібно наголосити, що національне відродження почалося із зацікавлення української інтелігенції наприкінці XVIII – на початку XIX ст. національною історією, історіографією, етнографією, фольклором. Розуміючи принципове значення рідної мови для формування національної свідомості, українська інтелігенція намагалася поліпшити її стан. Важливим здобутком під цим оглядом була публікація у 1798 р. «Енеїди» І.Котляревського, який вперше ознайомив читача з літературною українською мовою. Його послідовниками були П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Костомаров та ін. Доречно, використовуючи знання української літератури, дати загальну оцінку їхнім творам.

Велике значення для пробудження національної свідомості мали наукові праці М.Максимовича, І.Срезневського, професорів Київського і Харківського університетів, та ін. Особливо в цьому контексті варто виділити «Історію Русів» – твір, що з'явився на межі XVIII-XIX ст. і протягом кількох десятиліть таємно поширювався у середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремий від росіян народ зі своїми традиціями (передусім без того рабства, що «в найвищій мірі панує серед московського люду»), а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування. В «Історії Русів» провідними мотивами також є опис славетної минувшини козацтва, апологетика правди, справедливості, свободи, ствердження неможливості для будь-якого уряду ґрунтувати свою діяльність на тиранії та рабстві.

Окремо треба спинитися на постаті **Т.Шевченка** – найвидатнішої

особистості у новій історії України, геніального поета, мислителя, патріота. 1840 року вийшла його перша книжка віршів «Кобзар», що стала національною Біблією українського народу в змаганнях до самовизначення, новітнім Катехезисом його національної свідомості. Характеризуючи Т.Шевченка та його погляди, доцільно звернути увагу на діяльність **Кирило-Мефодіївського братства**, що започаткувало політичне життя українців. Програмні ідеї братчиків були викладені у «Книзі Битія Українського Народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М.Костомаров, та у «Записці», написаній В.Білозерським. Вони, зокрема, передбачали:

1. Створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності.
2. Майбутнє суспільство мало будуватися на засадах християнської моралі, шляхом здійснення ряду реформ.
3. Скасування самодержавства, кріпосного права та станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян.
4. Зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури, освіти та ін.

Зверніть увагу на питання про роль Т.Шевченка у діяльності братства, про схожість і розбіжність поглядів та ідеалів Кобзаря з політичними ідеалами товариства.

Розглядаючи питання, потрібно також розповісти про місію В.Капніста до Берліну в 1791 р., розкрити значення Харківського та Київського університетів у національно-культурному розвитку українського суспільства, дати оцінку діяльності масонських лож і таємних товариств, що існували в Україні тощо.

2. При висвітленні другого питання треба звернути увагу на ті процеси, які відбувалися в Україні у зв'язку із проведенням у 60-ті роки ХІХ ст. деяких реформ царського уряду. В цей час дещо зростає хвиля громадянської активності. Повернувшись наприкінці 50-х рр. із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського братства оселилися на постійне мешкання в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську діяльність, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. З метою поширення своїх поглядів ця петербурзька група у 1861 р.з великими труднощами отримала дозвіл на публікацію першого в Російській імперії українського часопису, що отримав назву «Основа». Протягом свого короткого 22-

місячного існування «Основа» виступила засобом спілкування та будителем національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії. В значній мірі під її впливом в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі ліберальна і демократична інтелігенція почала гуртуватися у самодіяльні напів- чи цілком нелегальні організації, названі **громадами**. За національним походженням у громадах переважали українці, але були в них також росіяни, поляки, євреї тощо. Соціальний стан і фахова належність їх була строкатою – шляхтичі, дворяни, міщани, чиновники, поповичі, селяни. Серед найактивніших діячів громадівського руху були В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський, М.Лисенко, М.Старицький та інші.

Варто зазначити, що певних програм і статутів, як правило, громади не мали. Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі і українського народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українські підручники, збирали і публікували збірки усної народної творчості. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції членів громад називали «українофілами».

Аналізуючи діяльність громад, важливо наголосити, що навіть легальна культурно-освітницька спрямованість їх насторожувала російський царизм. З України в Петербург йшли доноси охранки, що громадівці прагнуть «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються «покроку прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи». «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета – «під виглядом поширення грамоти – сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії». Друкувати «малоросійским наречием» дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови «ніколи не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, перестала видаватися «Основа», а ряд українських діячів заслани у віддалені частини імперії.

Далі доречно звернути увагу, що з послабленням реакції на початку 70-х рр. український рух, очолюваний громадивцями, знову відновлює свою діяльність. А. Антонович із своїми колегами таємно утворюють «Стару громаду», названу так, щоб відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх нараховувалося близько 70) від нових громад, що також з'являлися і склалися переважно із студентів. Однак і на цей раз антиукраїнські заходи царського уряду не забарилися і були ще жорстокішими у порівнянні з 1863 р. У травні 1876 р. Олександром II було підписано т.зв. **Емський указ**, який забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені українські книги українською мовою. Навіть з російськомовних текстів цензори нещадно викреслювали слово «Україна», замінюючи його принизливим – «Малоросія». Коли ж київському цензору потрапив до рук рукопис граматики української мови, він навіть без будь-якого перегляду наклав беззастережну резолюцію: «Не можна дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття.»

Окремо треба зупинитися на діяльності Географічного товариства, журналу «Киевская старина», товариства ім.Т.Шевченка, журналу «Громада» як центрів української політичної думки. Слід також пояснити розходження у поглядах українофілів і соціалістів.

Тема 9.

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

(2 год.)

План

1. Розвиток західноукраїнських земель в кінці XVIII-І-й половині XIX ст. Зростання національної свідомості.
2. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток краю.
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в 2-й половині XIX ст.

Реферати

*І.Франко в суспільно-політичному житті Галичини.
Культурно-освітнє товариство «Просвіта»: створення та діяльність.*

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 245-262, 280-308.
2. Грабовський С. , Ставряні С. , Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.267-270, 276-283.
3. Грицак Я. Молоді радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 71-110.

4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 477-482, 493-506, 508-515.
5. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 320-330.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 525-538, 550-552.
7. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 59-63, 67-70.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993.
9. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.І. / Під ред. В. Смолія. – К., 1995. – С. 308-349.
10. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. – Тернопіль, 1993.
11. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 280-294.
12. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 132-141, 159-168.
13. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996.
14. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т.І. – К., 1994.
15. Мороз В. Україна в XX ст. – Тернопіль, 1992. – С. 5-49.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 324-339.
17. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 192-199, 214-224, 272-294.
18. Франко І. *Ukraina irredenta* // Вивід прав України. – Львів, 1991.

Методичні поради

1. Розглядаючи перше питання, насамперед необхідно відмітити, що процеси, які відбувалися в кінці XVIII – на початку XIX ст. на західноукраїнських землях у економічній, політичній і соціальній сферах, сприяли відновленню там перерваної багатовіковим іноземним поневоленням традиції самостійного громадсько-культурного, а згодом і громадсько-політичного життя. Важливою передумовою національного відродження стало формування української національної інтелігенції. Перші покоління нової інтелігенції були майже виключно з середовища греко-католицького духовенства. Вона в результаті реформ та інших заходів австрійського уряду наприкінці XVIII ст. (створення релігійного фонду підтримки сільських священників, заснування духовної семінарії для уніатів у Відні 1774 р., відкриття греко-католицької духовної семінарії у Львові 1783 р., створення при Львівському університеті, відкритому 1784 р., т.зв. Руського інституту) здобула можливість поліпшення свого матеріального й освітнього рівня. Завдяки цьому чимало представників греко-католицького духовенства піднялися до сприйняття нових ідейних віянь доби. Саме з його рядів як найбільш освіченої суспільної верстви вийшли перші будителі національної свідомості західних українців.

Доречно зазначити, що перша хвиля національного відродження в Галичині була пов'язана з діяльністю перемишлянського культурно-освітнього осередка, що сформувався навколо єпископів М.Левицького та І.Снігурського у 20-30-х рр. XIX ст. До цього осередку входили І.Могильницький, І.Лаврівський та ін. Учасники гуртка виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, до життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва. І.Могильницький був автором першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руськім язичі». В них він спростував хибні в ті часи уявлення про український народ та його мову і аргументовано визначив його як один з реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях.

Поряд з перемишльським гуртком вивченням історії рідного краю, збиранням українських старожитностей займалися деякі представники духовенства у Львові, Мукачеві та ін.

Особливу увагу при висвітленні даного питання слід зосередити на діяльності «Руської трійці» – громадсько-культурного об'єднання, куди входили студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії – М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький. Вони глибоко переживали територіальну розчленованість України і щиро вболівали над гіркою долею народу. Їх наснажували нові ідейні віяння (романтизм), приклад літературних сил Наддніпрянщини, поступи національного відродження слов'янських народів, а також національно-визвольні змагання поляків.

Важливо підкреслити, що засновники об'єднання, вбачаючи своє головне завдання в тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ», відкрити йому світ, допомогти усвідомити «гідність свою і свою силу» і тим самим підтримати і продовжити на галицькій землі справу, розпочату літературними діячами Наддніпрянської України, підпорядкували вирішенню цього завдання усю багатогранну, багато в чому першопрохідницьку діяльність. Вони займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою й публіцистичною діяльністю в сфері значного комплексу гуманітарних дисциплін (народознавства, фольклористики, мовознавства, пам'яткознавства, джерелознавства, археографії, історіографії, літературознавства), а також літературно-художньою та перекладацькою творчістю. Новаторським підходом були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури жи-

вою розмовною мовою і створення цією мовою шкільних підручників, проти латинізації письменства, спроби впровадження рідної мови в повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді, оспівування в літературних творах патріотизму, поетизація героїчних сторінок національної історії.

Далі варто зупинитися на аналізі літературної діяльності представників «Руської трійці», насамперед охарактеризувати їхній альманах «Русалка Дністрова»; розповісти про подальшу долю М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького.

2. Говорячи про європейську революцію 1848-1849 рр., потрібно підкреслити, що невід'ємною складовою частиною її стали визвольні рухи багатьох національно-поневолених народів Східної і Центральної Європи. Звідси пішла назва революції – «Весна народів». Основним вогнищем українського національного руху цього часу стала Східна Галичина. Його започаткувала група представників греко-католицького духовенства врученням губернатору Ф.Стадіону петиції на ім'я імператора від 19 квітня 1848 р. В ній говорилося про те, що русини (українці) творять частину великого слов'янського народу, що вони – автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, що вони цінять свою народність і хочуть її зберегти; петиція прохала про заведення української мови в школах, щоб зрівняно було духовенство всіх трьох обрядів і забезпечено українцям доступ до всіх посад.

При висвітленні діяльності **Головної руської ради**, заснованої 2 травня 1848 р. у Львові, слід особливо наголосити, що це була перша українська політична організація. Об'єднуючи представників світської інтелігенції та греко-католицького духовенства на чолі з єпископом Г.Яхимовичем, вона взяла на себе роль репрезентанта інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848-1851 рр. Друкованим органом Головної руської ради стала «Зоря Галицька» – перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити з 15 травня 1848 р. У відозві до українського народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявила: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (тобто українського) народу, котрий одним говорить язиком і 15 млн. виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує». То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські і галицькі українці – одна нація. В умовах, коли польсько-шляхетські кола заперечували саме існування українців у Галичині, така заява мала принципове значення.

Доречно відмітити, що за ініціативою Головної руської ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі.

Важливим завданням є з'ясування програмних вимог Головної руської ради. Головними з них були: скасування феодальних повинностей селян за викуп, гарантування селянської земельної власності, піднесення сільського господарства, свобода промислової діяльності і торгівлі, утворення промислових спілок і кредитних установ, скасування станової нерівності й встановлення рівноправності перед судом і законом, захист власності і честі, поліпшення народної освіти, забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Рада висунула важливий політичний постулат: поділити Галичину на дві окремі адміністративні одиниці – західну (польську) і східну (українську). Варто зазначити, що на місцях боротьбу за реалізацію даної вимоги повели близько 50 місцевих руських рад, які зібрали серед населення понад 200 тис. підписів на її підтримку.

Особливу увагу в даному питанні необхідно звернути на те, що за обсягом формульованих і вирішуваних завдань український рух в Галичині набував характеру справді національної революції. Головна руська рада чимало зробила для роз'яснення національно-політичних устремлінь українців перед громадкістю Австрії й усієї Європи. З цією метою вона відряджала делегацію на Слов'янський з'їзд у Празі (червень 1848 р.), зверталась з петиціями і заявами до Віденського парламенту, відозвами до чехів і німців, надсилала численні статті до європейської преси. Завдяки цьому українське питання вперше привернуло до себе увагу широкої європейської громадськості.

Аналізуючи українські здобутки цього часу, також варто сказати, що правлячі кола Австрії, ігноруючи більшість вимог українства, все ж погодилися на запровадження 1848 року навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмету в гімназіях. На початок 1849 р. відкрито кафедру української мови у Львівському університеті. Активізувалося літературне та театральне життя. Згідно з рішенням з'їзду діячів української культури і науки (жовтень 1848 р.) у Львові було засновано «Галицько-руську матицю» – культурно-освітню організацію, яка мала завданням видання популярних книг для народу. До цього часу відноситься й створення, хоч і короткочасне, української військової формації.

Окремо слід зупинитися на скасуванні панщини, інших демократичних реформах у суспільному житті Австрійської імперії; розповіді про вплив революції на Північну Буковину та Закарпаття.

Поза увагою не повинен пройти і той факт, що піднесення українського національного руху в Галичині на політичний рівень, створення ним власних національно-політичних і культурно-освітніх структур, висунення і поступова реалізація програми національного самоутвердження українців на території їх компактного проживання – у східній частині Галичини в межах конституційної Австрійської монархії вороже зустріли польські громадські кола. На цьому ґрунті польсько-українські відносини під час революції значно загострилися, набуваючи інколи характеру міжнаціонального конфлікту. Навколо українського питання виникла гостра полеміка. Позицію української демократії в ній репрезентував священник із С. Ветлини на Лемківщині **В. Подолинський** (1815-1876 рр.). У брошурі «Слово перестороги», що друкувалася влітку 1848 р. у Сяноку, він висунув путолат національної незалежності українців та полагодження українсько-польських відносин на демократичній і рівноправній основі. «Так, ми – українці, – заявляв він, – і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної України... Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи... Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно». Сформульований о.В.Подолинським ідеал національної незалежності українського народу та його бачення шляхів досягнення цього ідеалу засвідчили початок нового етапу в розвитку національно-політичної ідеї в Галичині (на цьому треба особливо наголосити), що йшла від «Руської трійці», етапу, який відповідав рівневі національно-політичної думки в Наддніпрянській Україні, представленій концепцією Кирило-Мефодіївського братства.

3. Третє питання доречно розпочати із аналізу тих змін, які відбулися в Австрійській імперії після поразки революції, зазначивши, що 50-ті рр. XIX ст. в історії суспільно-політичного і культурного життя західноукраїнських земель були, за висловом І.Франка, роками «пліснявої дрімоти». Українську інтелігенцію (переважно духовенство і чиновництво) відтісняла політично і економічно домінуюча польська і угорська верхівка. Більша частина українських патріотів, розчарована крахом своїх надій на одержання політичної переваги в краї у 1848-1849 рр. за допомогою Габсбургів, не відмовляючись від лояльності щодо Австрії, почала шукати підтримки в Росії. Відходячи поступово

від ідеалу національного руху, вона дедалі більше схиляється до консерватизму, солідаризується з російськими слов'янофілами в прагненнях до злиття роздрібнених частин слов'янства в єдине політичне ціле під главенством царської Росії, рішуче обстоює тезу про «єдиний общеруський народ» і фактично стає на шлях національного самозречення. Представники цього табору, яких стали називати «старорусами», «твердими русинами», а згодом – «москвофілами», або «русофілами», тривалий час домінували в суспільному житті західноукраїнських земель, відвертаючи значну частину української спільноти від участі в реальній національно-будівничій праці. Щедру фінансову підтримку надавали їм офіційні та деякі громадські кола Росії, спрямовуючи їх на протидію українському рухові.

Далі слід звернути увагу, що за таких умов носієм національної ідеї і продовжувачем традицій національного руху в Галичині виступило нове молоде покоління інтелігенції – вчителі, письменники, журналісти, юристи, студенти. Молода інтелігенція 60-х рр. започаткувала новий т.зв. **народовський напрям** національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини. Великий стимулюючий вплив на нього мали прояви тогочасного національного життя в Наддніпрянській Україні – «Кобзар» Т.Шевченка, твори П.Куліша, ж.»Основа», інші українські видання.

Характеризуючи культурно-освітню та економічну діяльність народовців, треба наголосити, що незабаром вони почали відтісняти на другий план москвофілів і на рубежі 70-80-х рр. поширили свою діяльність на політичну сферу. Початок їй поклало заснування політичних часописів «Батьківщина» (1879 р.) для селян і «Діло» (1880 р.) для інтелігенції. Тоді ж почав виходити літературно-науковий журнал «Зоря» (1880 р.), який набув значення всеукраїнського органу. 1885 року народовці заснували свій керівний політичний орган – Народну раду на чолі з Ю.Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної руської ради з 1848 р. і послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Варто підкреслити, що репрезентований народовцями національний рух у Галичині мав чимале значення для Наддніпрянської України і для всієї загальноукраїнської справи. В умовах бюрократичних репресій проти українства в Росії Галичина, за словами М.Грушевського, незважаючи на тяжкі умови власного національного

життя, прийняла на себе роль центру українського руху, духовного П'ємонту, свого роду «культурного арсеналу, де створювались і удосконалювались засоби національного, культурного і політико-суспільного відродження українського народу». Наддніпрянські патріоти, позбавлені умов до праці у себе вдома, переносять свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя. Водночас слід сказати, що моральна і матеріальна підтримка наддніпрянців (насамперед П.Куліша, М.Драгоманова, М.Грушевського), їх особистий вплив, участь у галицьких виданнях сприяли зростанню національного руху в краї, виходові його за межі вузького провінціалізму, на всеукраїнські обшири. Зокрема, під впливом М.Драгоманова у Галичині сформувалася ціла генерація молодої інтелігенції, яка в середині 70-х рр. започаткувала радикальну течію в національному (народовському) русі на чолі з І.Франком, М.Павликом, О.Терлецьким і прагнула надати цьому рухові модерного європейського характеру. Через свої часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», організацію народних віч радикали покликали до політичної діяльності широкі народні маси Галичини і Буковини.

Окремо необхідно спинитися на розгляді останнього десятиліття ХІХ ст., яке стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з сильним політичним забарвленням. На історичну арену виходить нове, енергійніше й активніше покоління діячів, які модернізують українську політичну думку. Далі треба проаналізувати програми та гасла головних українських партій (РУРП, УНДП, УСДП), охарактеризувати їх лідерів та їхню політичну діяльність. При цьому варто звернути увагу, що на кінець століття вже всі провідні західноукраїнські політичні партії мали в своїх програмах положення про необхідність об'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній Українській державі.

Тема 10.

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

(2 год.)

План

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900-1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західно-українських землях.
3. Україна в Першій світовій війні.

Реферати

*Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.
Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.*

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 307-322.
2. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. – 1988. – №6.
3. Гордієнко В. Українські січові стрільці. – Львів, 1990.
4. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 289-304.
5. Грицак Я. ...Дух, що тіло рве до бою... – Львів, 1990.
6. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 7-78.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 546-556.
8. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918 // Дзвін. – 1991. – №9-12; 1992. – С. 1-12; 1993. – №1-6.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 66-67, 69-71.
10. Історія січових стрільців. – К., 1992. – С. 15-26.
11. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995.
12. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 192-218.
13. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996.
14. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
15. Матейко Р., Мельничук Б. Восними дорогами синів Галичини. – Тернопіль, 1991.

16. Міхновський М. Самостійна Україна // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 78-83.
17. Мороз В. Україна в ХХ ст. – Тернопіль, 1992. – С. 50-81.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 405-456.
19. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995.
20. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991.
21. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 260-271, 296-300.
22. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / За ред.Б.Гнаткевича та ін. – Львів, 1991.

Методичні поради

1. Розглядаючи дану тему, треба зазначити, що початок ХХ ст. в Російській імперії позначився швидким зростанням соціального напруження. Світова економічна криза 1900-1903 рр., що охопила й царську Росію, а також російсько-японська війна виявили неспроможність режиму, загострили всі труднощі суспільного життя, посилили невдоволення серед широких кіл народу. Криза поглиблювалася ще й тим, що в національних окраїнах імперії швидко зростав визвольний рух. Уряд, побоюючись сепаратистських настроїв в Україні, що посідала одне з перших місць в економічному потенціалі Російської імперії, мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для боротьби проти українського національно-визвольного руху. Не випадково чорносотенний часопис «Кієвлянин» дещо пізніше писав: «Український рух є для Росії більш небезпечний, ніж усі інші національні рухи взяті разом».

При висвітленні подій **революції 1905 р.** слід звернути увагу, що імперію охоплює страйкова хвиля (восени 1905 р. страйкували 2 млн.робітників, з них 120 тис. – в Україні). Відбулися повстання в армії, найзначніше з яких сталося на Чорноморському флоті, на панцернику «Потьомкін», де матроси (майже всі українці) на чолі з Г.Вакулинчуком та О.Матюшенком захопили корабель. Серед небагатьох офіцерів, які приєдналися до повстанців був О.Коваленко – член РУП. Розгорнувся широкий селянський рух.

Окремо варто виділити той факт, що на межі ХІХ-ХХ ст. культурно-освітній рух «Громад» в Україні переростає у національно-визвольний рух. Велику роль у цьому відіграли політичні партії, які створюються в Україні. У 1897 р. виникає **Українська загальна організація**, до якої увійшло близько 20 громад, значна кількість студентських гуртків і окремих діячів. У 1900 р. з ініціативи групи хар-

ківських активістів культурницького і студентського руху постає **Революційна українська партія** (РУП), фактичним маніфестом якої стала виголошена М.Міхновським промова «Самостійна Україна». У ній виразно сформульовані ідеали українського самостійництва на радикалістських засадах, для яких характерними є безкомпромісність, рішучість, глибоке усвідомлення трагічної долі народу, позбавленого свого історичного шляху розвитку, державницьких засад, і прагнення поліпшити цю долю нагальними політичними засобами. Проте невдовзі після виникнення РУП зазнає розколу. У 1902 р. під впливом націоналістичних настроїв М.Міхновського від партії відкололася невелика група й заснувала **Українську народну партію** (УНП), що виступала за побудову самостійної Української держави. Через 2 роки з РУП вийшла значна частина її членів на чолі з М.Меленевським, яка намагалася перетворити партію на автономну організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що об'єднувала б всіх робітників України, незалежно від національної належності. Ця група, названа «**Спілкою**», приєдналася до російських соціал-демократів. Ті ж, хто лишився в РУП (Д.Антонович, В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш та ін.), перейменували її в 1905 р. на **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП) й надалі намагалися поєднувати соціалістичні ідеї з ідеєю національної автономії.

1904 року в Києві було створено ще дві українські національні партії: **Українську демократичну партію** (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами О.Лотоцьким і Є.Чикаленком та **Українську радикальну партію** (УРП) на чолі з письменниками Б.Грінченком та С.Єфремовим. Обидві партії – зовсім нечисленні за складом – стояли на ліберальних позиціях, обстоюючи встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Оскільки принципових програмних розходжень між партіями не було, вже наступного року вони злилися в **Українську демократично-радикальну партію** (УДРП).

Доцільно розглянути діяльність інших політичних партій та об'єднань, які діяли в цей час в Україні, зокрема **Товариства українських поступовців**. Воно організовувалося в 1908 р. і являло собою міжпартійний політичний блок українських ліберальних діячів, які обстоювали конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу». Серед провідників ТУП були: М.Грушевський, С.Єфремов, Д.Дорошенко та ін.

Далі потрібно розповісти про діяльність **Української думської громади** у I і II Державній думі, зупинитися на післяреволюційній реакції. Важливо підкреслити, що у 1910 р. були заборонені будь-які українські організації з огляду на те, що «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення». Ще докладніше це у 1911 р. пояснив міністр внутрішніх справ і голова уряду Росії П.Столипін, заявивши, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішні часи прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України ...на автономних національно-територіальних основах». І тому українці циркуляром для губернаторів (1910 р.) оголошувались разом з іншими пригнобленими націями «інородцями» і було заборонено їм створювати будь-які товариства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою.

2. Готуючи відповідь на друге питання, слід пам'ятати, що західноукраїнські землі були частиною Австро-Угорської імперії, де завдяки конституційному ладові основні права і свободи забезпечувались набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Тому український національний рух, починаючи з середини XIX ст. і до початку XX ст., набрав тут відчутної сили та розмаху. Українство краю завдяки власній школі, економічним установам, пресі, вічам, виборчій агітації, діяльності культурно-освітніх та політичних організацій зміцніло культурно й економічно, поступово перетворюючись у реальну політичну силу. Галичина, в результаті напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів та з істотною інтелектуальною і фінансовою допомогою зі Східної України, стала тим середовищем, де генерувалась ідея національного визволення та возз'єднання українських земель.

Потрібно звернути увагу, що з прискоренням політичного й національного розвитку українців їх і без того вже складні взаємини з поляками погіршилися. Польсько-український конфлікт на поч. XX ст., за словами О.Субтельного, із боротьби між двома національними елітами виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів.

Ще більше занепокоєння наростання національного руху в Галичині викликало в Росії, яка, починаючи з середини XIX ст., з тривогою стежила за поступовим відродженням українства в Австро-Угорській імперії. Російські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими русифікаторськими заходами в Східній Україні будуть мар-

ними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їх впливу. Спроби якщо не задушити, то хоча б дискредитувати українську національну ідею в Галичині, які Росія робила протягом тривалого часу, не дали практичних результатів. Галичина й надалі залишалася для російських шовіністів «розсадником українського сепаратизму», про що свідчили як офіційні декларації уряду Росії, так і її преса. Тому дедалі очевиднішим ставало, що російський уряд бачить єдиний засіб боротьби з «українським сепаратизмом» в анексії Західної України – доки розвиток національного руху не набрав там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. З цією метою в Галичині спішно будували модерну мережу агентури, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, агітаційні брошури і т.ін.

Далі важливо прослідкувати логіку дій галицьких українців напередодні I-ої світової війни. Необхідно зазначити, що опинившись між двома силами – поляками і Російською імперією – котрі не могли змиритись із подальшим зміцненням українства, представники останнього змушені були подбати хоч про якусь підтримку для себе. Така потреба особливо виникла на фоні загострення протиріч між провідними країнами світу, в т.ч. і між Австро-Угорщиною та Росією. Враховуючи це та усвідомлюючи, що їх чекає у випадку російського завоювання Галичини, українці краю зробили ставку на Австрію. Було вирішено, що при збройному конфлікті між згаданими державами вони виступлять на боці Австро-Угорщини. Водночас, розуміючи державно-політичні суперечності двох великих європейських коаліцій, які склалися на поч. XX ст., та їх можливі наслідки, галицькі українці, власне їх передові кола усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити у майбутній війні як окрема військова сила. Основним завданням українців мали стати домагання визволення Великої України від російського поневолення і створення з неї самостійної держави та забезпечення вільного розвитку українства в межах Австро-Угорської імперії.

Розглядаючи процес формування в Галичині українського стрілецького руху, треба зазначити, що перед I-ю світовою війною в краї вже нараховувалося 96 стрілецьких товариств, що об'єднували 8200 чл., та 34 гуртки «Пласту» із 1700 членами. Загальна ж кількість українських січово-сокільських, стрілецьких, спортивних товариств і пластових гуртків у Австро-Угорщині становила 2166, об'єднуючи 120177 чл. Важливо підкреслити, що значення стрілецького руху поля-

гало насамперед у тому, що саме стрілецьтво протягом останнього часу перед війною чітко й рішуче пропагувало гасло самостійної України як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Другим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили ідею збройної боротьби як необхідного засобу досягнення державної незалежності. І третім їхнім основним досягненням стала практична справа-військове виховання та навчання молоді. Така позиція була рішучим поступом уперед у розвитку української політичної думки.

Окремо варто спинитися на інших аспектах національно-культурного життя на західноукраїнських землях.

3. При аналізі причин I-ї світової війни важливо зазначити, що у стратегічних планах воюючих сторін українські землі займали істотне місце. Росія відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб раз і назавжди покінчити з «мазепинством» і сепаратизмом. Австро-Угорщина прагнула приєднати до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. Німеччина мала на меті взяти під свій протекторат найбагатшу країну Європи, звідки можна було б черпати її природні багатства.

Для України світова війна мала подвійно трагічний зміст. Єдиний народ не маючи власної держави, що захищала б його конкретні інтереси, опинився в 2-х конфронтуючих таборах. Величезна кількість українців (у російській армії налічувалося 3,5 млн. українських солдатів і 250 тис. служили в австрійському війську) боролися і вмирили за імперії, що не лише ігнорували їхні національні інтереси, але й активно намагалися, як, зокрема Росія, знищити їхній національний рух. Найгіршим було те, що українців – як учасників бойових дій з обох боків – змушували вбивати один одного.

Відслідковуючи хід воєнних дій, необхідно звернути увагу на жорстоке поводження обох воюючих сторін з українським цивільним населенням, яке росіяни звинувачували в «мазепинстві», а австро-угорське військо – в «москвофільстві». Слід також охарактеризувати діяльність таких українських політичних інституцій, як Загальна Українська Рада та Союз визволення України, показати їхній вплив на суспільно-політичне життя українського суспільства.

Окремо варто спинитися на діяльності **легіону Українських Січових Стрільців**, підкресливши, що його створення ознаменувало відновлення збройної боротьби за волю України. Незважаючи, що УСС, стаючи до боротьби, змушені були змиритися з певною регла-

ментацією своїх дій австрійською владою, зокрема із обмеженням легіону до 2500 чоловік, – це зовсім не означало, що вони будуть відстоювати чужі їм інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, стрілецький легіон став втіленням передової політичної думки і виражав сподівання національно-свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування УСС стояли на національних позиціях, були їхні спроби відмовитися приймати присягу на вірність габсбурзькій династії, які хоч і не увінчалися успіхом, зате чітко означили стрілецькі пріоритети.

Завершуючи розгляд питання, треба показати, якими були наслідки I-ї світової війни для України.

Тема 11.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1921 РОКІВ

(4 год.)

План

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її Універсали.
2. Українська держава гетьмана П.Скоропадського.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Реферати

Крути: біль і пам'ять.

Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 322-383.
2. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. – К., 1990.
3. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів. 1991.
4. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 306-345, 545-573.
5. Грушевський М. Новий період історії України. – К., 1992.
6. Грушевський М. Спомини// Київ. – 1988. – №9-12; – 1989. – №8-11.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 79-182.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 // Прапор. – 1990. – №11-12; Березіль. – 1991. – №1-2.
9. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991.
10. Історія січових стрільців. – К., 1992.
11. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 3-143.
12. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1992.
13. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 293-568, 579-592.
14. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 218-264.
15. Махно Н. Воспоминания. – Москва, 1992.
16. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 457-555.
18. Романчук О. Ультиматум. – К., 1990.
19. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992.
20. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 300-331.
21. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995.
22. Чайковський А. Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР // Дзвін. – 1990. – №6.
23. Чотири Універасли. – К., 1990.

Методичні поради

1. При вивченні першого питання теми необхідно передусім відмітити, що Лютнева демократична революція 1917 р., яка почалася у Петербурзі, привела до суттєвих змін в Україні. Слід з'ясувати діяльність комісаріатів Тимчасового уряду, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та українських політичних партій і громадських організацій, які керувалися ідеєю визволення України з-під російського ярма, а також всеросійських партій, громадських об'єднань, які діяли в Україні і стояли на позиціях унітарної централізованої держави.

Усвідомивши матеріал про утворення в Києві **Української Центральної Ради** з представників українських організацій і українських політичних партій, варто пам'ятати, що Українська Центральна Рада мала бути не лише центральним органом для об'єднання, а й найвищою законодавчою і виконавчою владою в Україні аж до скликання українських Установчих зборів. Важливо звернути увагу, що Центральна Рада не відразу стала на шлях повної державної самостійності України, тому що спочатку деякі українські політичні діячі задовільнялися лише вимогою національно-територіальної автономії України в рамках російської федеративної республіки.

Навесні і влітку 1917 р. у Києві відбулися три великі з'їзди: Український Національний конгрес, Селянський з'їзд і Військовий з'їзд, які перевибрали і доповнили склад Центральної Ради, проголосивши її «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України.

Вивчаючи хід розвитку відносин Центральної Ради з російською владою, зокрема боротьби з Тимчасовим урядом за автономію України, потрібно розкрити зміст I і II Універсалів, проаналізувати діяльність Генерального Секретаріату Української Центральної Ради.

Слід з'ясувати ставлення Центральної Ради до жовтневого збройного перевороту в Петрограді, а також охарактеризувати зміст **III Універсалу**, в якому проголошено Українську Народну Республіку, «не одділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її», та ряд важливих державних заходів. Важливе місце повинно зайняти з'ясування відносин Центральної Ради з урядом Радянської Росії, який вдався навіть до збройної боротьби проти України. Уважно вивчивши «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» та ноту-відповідь Генерального Секретаріату Раднаркомові, студенти мають глибше зрозуміти причини війни між Україною і Росією. При цьому поза увагою не повинні пройти слова одного з більшовицьких вождів Л. Троцького, які він сказав дещо пізніше

своїм агітаторам, відправляючи їх для підривної роботи в Україну: «...Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може...».

Розглядаючи роботу I з'їзду Рад України, його рішення, доцільно звернути увагу на причини залишення більшовицькими делегатами його роботи в Києві і їх переїзду до Харкова. Студенти повинні з'ясувати, що собою являло проголошення т.зв. «українського радянського уряду» та хто насправді являвся натхненником цього акту, а також розглянути події в Україні в січні 1918 р., які привели до появи **IV Універсалу** Центральної Ради, що проголосив Україну «самостійною від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» і закликав увесь народ звільнити Україну від «большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край».

Окремо треба спинитися на діях військ більшовицької Росії в Україні на початку 1918 р. Зокрема, М.Грушевський писав з цього приводу: «Протягом 26 і 27 січня Київ був опорожнений і перейшов у руки большевиків, прихожих і місцевих, які вчинили з перших днів ганебну різню, розстріляючи всіх, хто мав посвідчення українського правительства, всіх, кого можна було підозрювати на українця. Большевики хвалились, що в ці дні розстріляли 5000 українців...». Сам більшовицький головнокомандувач М.Муравйов про взяття Києва говорив так: «Ми йдемо з вогнем і мечем, встановлюємо радянську владу:... Я зайняв місто, бив по палацах і церквах, по попах, по монахах, нікому не давав пощади! 28 січня оборонська дума попросила перемир'я. У відповідь я велів бити хімічними задушливими газами. Сотні генералів, можливо, й тисячі були вбиті безпощадно. Так ми мстили. Ми були б у змозі втримати вибух помсти, але не треба було цього, бо наш лозунг – бути безпощадними». Подібне діялося й по інших містах України.

При розкритті помилок Центральної Ради доречно зазначити, що серед іншого очевидною її слабкістю від самого початку діяльності була відсутність необхідної уваги до економічної складової державотворення і відповідних практичних дій. Ці проблеми постійно відкладалися «на потім» – до вирішення спочатку загальноросійськими, а потім українськими Установчими Зборами. А якщо їхнє вирішення і декларувалося, то практичні дії в силу різних причин гальмувалися на місцях. Крім того, вважалося, – свідомо чи несвідомо, –

що економічні проблеми розв'язуються самі собою з ростом національної свідомості, з організацією культурного життя української нації.

Далі потрібно приділити увагу мирним переговорам у Бресті, зупинившись на аналізі умов договору між делегаціями УНР та країн Четвертного союзу. При цьому варто зазначити, що укладання Брестського договору стало успіхом молодого непрофесійної української дипломатії та першим актом визнання України як незалежної держави у новітній час.

2. Розглядаючи друге питання, насамперед з'ясуйте причини гетьманського перевороту у квітні 1918 р., зверніть увагу, що період правління **П.Скоропадського** був надзвичайно суперечливим і неоднозначним. З одного боку, створювалася сильна і спочатку досить ефективна централізована влада, було упорядковане законодавство, відновлена у правах власність, розгорнулося будівництво регулярної армії та флоту, значними були успіхи у зовнішньополітичній сфері. Особливо вражають досягнення гетьманського уряду в галузі науки й освіти. Було видруковано кілька мільйонів примірників україномовних підручників для початкових шкіл; засновано близько 150 нових українських гімназій, а більшість існуючих шкіл українізовано. У Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися українські державні університети. Було також засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку. В листопаді 1918 р. відбулося урочисте відкриття Української Академії Наук. Так за якихось кілька місяців Гетьманат, за словами О.Субтельного, мав на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції.

З іншого боку, інституції, які діяли від імені української держави, цю державу дискредитували, причому нерідко діяли цілеспрямовано й організовано. Передусім йдеться про армійські частини, командний склад яких у великій мірі складався з офіцера російської царської армії, налаштованого відверто антиукраїнськи, та місцевих органів влади, які знов-таки склалися з колишнього імперського чиновництва. Існує чимало свідчень того, наприклад, що офіцери, які проводили в селах реквізицію збіжжя та інших продуктів (всупереч, до речі, задекларованій недоторканості власності) для потреб гетьманату і німецької окупаційної влади, казали селянам: «Ви хотіли незалежної України? Від'єдналися від Росії? Ось і маєте!». Під виглядом українського війська нерідко формувалися офіцерські білогвардійські

частини, що лише чекали сприятливого часу для свого виступу. Більшість кабінету міністрів склали члени російської партії кадетів, а місцеві старости були здебільшого або поміщиками, або земськими урядниками.

Далі слід охарактеризувати діяльність гетьмана П.Скоропадського в останній період його правління, розповісти про антигетьманське повстання, розкрити причини падіння гетьманату.

3. В третьому питанні насамперед слід охарактеризувати діяльність **Директорії**, зокрема, розглянути умови, при яких вона була створена, та мету, яку перед собою ставила. При цьому треба зазначити, що єдине, що згуртувало навколо Директорії політичні партії, які входили до Українського національного союзу, і повстанські селянські загони – це ідея боротьби з гетьманським режимом. В інших питаннях позиції розбігалися, часом у діаметрально протилежних напрямках, тому необхідно було шукати компромісів, а це, своєю чергою, призводило до безкінечного з'ясування стосунків між різними політичними течіями і навіть окремими діячами.

Розглядаючи відносини Директорії з радянською владою та Антантою, доцільно звернути увагу, що за умов, які склалися в кінці 1918 – на початку 1919 рр., Директорія і провідні політичні сили України мали вирішити, з ким їм бути: із західною демократією проти більшовиків чи з більшовиками проти Антанти. Самостійного шляху, вочевидь, не існувало. «Загальний стан війська, яке брало участь у протигетьманському повстанні, не давав ніяких підстав вірити в те, щоб Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою із зовнішніх сил,» – зазначав один із чільних діячів УНР – І.Мазепа. Пошуки орієнтації розкололи українців на кілька таборів, і якщо в 1917 р. політичні уподобання цілком узгоджувалися з програмами окремих партій, то наприкінці 1918 р. й особливо на початку 1919-го проблема орієнтації остаточно розколола навіть провідні українські партії.

При аналізі ситуації, яка склалася в 1919 р., варто також відмітити, що в цей час, за влучним визначенням О.Субтельного, Україну поглинув цілковитий хаос. У навітній історії Європи жодна країна не пережила такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанта, польська та анархістська. Менше, ніж за рік Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні

фронти розділяли одне від одного міста й цілі регіони. Майже повністю порушився зв'язок із зовнішнім світом. Знелюдніли голодні міста, а їхні мешканці в пошуках їжі подавалися на село. Села буквально забарикадувалися від непрошених гостей. Тим часом різні уряди, яким удавалося заволодіти Києвом, скеровували свою увагу та енергію переважно на те, щоби відбити атаки ворогів. Україна стала краєм, яким було легко заволодіти, але неможливо управляти.

Далі потрібно прослідкувати хід подій на східноукраїнських землях протягом першої половини 1919 р. Характеризуючи політику більшовиків в цей час, слід відзначити, що їх маріонетковий уряд, сформований переважно з росіян, євреїв та представників інших неукраїнських народів, силкувався проводити в Україні політику, апробовану в умовах Росії, без огляду на те, наскільки вона відповідала місцевим обставинам. Його російська орієнтація з усією очевидністю проступала в акції, яку В.Ленін назвав «хрестовим походом по хліб».

Окремо варто спинитися на характеристиці провідних діячів Директорії, зокрема С.Петлюри, В.Винниченка, а також такого явища як «отаманщина» та її ватажків (Н.Махно, М.Григор'єв, Д.Терпило (Зелений) та ін.).

Аналізуючи причини невдач Директорії, доречно звернути увагу й на те, що селянство, яке становило більшість населення республіки, не зробило належних висновків з подій 1917-1918 рр. у плані створення власної держави. В постановках різноманітних з'їздів воно начебто й підтримувало ідею української державності, коли ж виникала необхідність стати на її захист, виявило цілковиту індиферентність. Анархічний менталітет українського селянина, доброго землероба й політичного неука, за словами історика В.Верстюка, брав гору над загальнонаціональними інтересами. Ця риса далася взнаки восени 1918 – взимку 1919 р. Створивши на хвилі боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням гетьманату почали розбігатися по домівках. Армія УНР виявилася абсолютно небоєздатною проти більшовицьких військ, легко піддавалася їхній демагогії.

4. Розкриваючи головні передумови **Листопадової національної революції 1918 р.** в Галичині, варто відзначити, що її підготовка йшла в жорстокому протиборстві з поляками. Зазіхаючи на західноукраїнські землі, польська сторона почала діяти ще до остаточної поразки Центральних держав (якщо з українського боку на організацію повстання було витрачено всього 9000 крон, то з польсь-

кого – 100 000 крон і 50 000 франків). 18 жовтня 1918 р. Польський національний комітет серед іншого заявив претензії на Галичину, а вже 1 листопада до Львова мала прибути спеціальна комісія для перебрання влади в краї. Проте ретельно опрацьований польський сценарій оволодіння Львовом був перекреслений. У ніч на 1 листопада 1918 р. в головному місті Східної Галичини встановилася українська влада. Орієнтуючись на австрофільську поведінку керівництва Української Національної Ради, такого мало хто чекав. Але цього разу справу організував Центральний Військовий Комітет, трансформований напередодні повстання в Українську Генеральну Команду, де провідну роль відігравали Українські Січові Стрільці на чолі з сотником Д.Вітовським. Останній, переконуючи тих, хто сумнівався в можливості оволодіти 200-тисячним Львовом при допомозі близько 1500 українських вояків, напередодні виступу заявив: «Мусимо заняти Львів цієї ночі. Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в нашій краї, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити».

При висвітленні збройного виступу українців у Львові в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. треба пам'ятати, що це був не військовий переворот, а загальне повстання. Його мета не обмежувалася перебранням влади лише у Львові. Визвольна революція відновила – після майже 600-літньої перерви – національну державність на західноукраїнських землях. У відозві від 1 листопада Українська Національна Рада проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорщини. Її назву й територіальні межі уточнив закон, ухвалений 13 листопада: «Держава... має назву Західноукраїнська Народна Республіка»; вона являє «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берг, Угоча і Мармарош». Закон утверджував державну самостійність ЗУНДалі необхідно прослідкувати основні етапи національного державотворення на західноукраїнських землях. При цьому особливу увагу слід звернути на «**Договір про злуку**» між ЗУНР і УНР в одну соборну державу. Згідно з прийнятою угодою 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві делегати ЗУНР урочисто обмінялися з представниками УНР грамотами про злуку обох державних формувань в одне. В Універсалі Директорії УНР з цієї нагоди відзначалося: «...Однині во-єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини

єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є одна незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.»

Доречно наголосити, що, незважаючи на деяку декларативність об'єднання УНР та ЗУНР в одну державу – бо в силу ряду обставин воно тоді так і не було доведено до логічного завершення – день 22 січня 1919 р. назавжди залишиться в історії українського народу як свято Соборності України. Це був один із найпрекрасніших моментів нашої непростой, нерідко навіть трагічної історії. Високий принцип соборності своїх земель – найблагородніший в світі ідеал, до якого прагне кожна нація. На довгому і тернистому шляху українського народу до цього ідеалу Злука УНР і ЗУНР – подія великого ідейного і політичного значення.

Окремо потрібно спинитися на ході українсько-польської війни, а також на характеристиці визвольних змагань на Буковині, Закарпатті та Волині. Аналізуючи причини невдач західних українців, важливо звернути увагу і на роль в цьому провідних західних держав, які не хотіли бачити Україну, чи то Східну, чи то Західну, а тим більше Соборну, своїм повноцінним партнером.

5. Приступаючи до вивчення останнього питання теми, потрібно пам'ятати, що в результаті невдач Української Галицької Армії в боротьбі з поляками вона змушена була 15 липня 1919 р. відступити за Збруч, де об'єдналася з військом Директорії, значно його підсилити. На думку О.Субтельного, у військовому відношенні українці ще ніколи не були такими міцними. УГА налічувала близько 50 тис. вояків. Серед усіх армій, що воювали в Україні, – української, більшовицької, білої, – вона була чи не найбільш дисциплінованою й дійовою. Внаслідок шойно проведеної реорганізації та появи кількох надзвичайно талановитих командувачів сильнішою стала й 35-тисячна армія Директорії. Крім того з нею узгоджували свої операції 15-тисячні партизанські загони під проводом отаманів Зеленого та Ангела. Таким чином українці мали 100 тис. загартованого в боях війська, що змушувало з собою рахуватися будь-якого супротивника.

Далі варто прослідкувати основні події визвольних змагань ук-

раїнців в другій половині 1919-1921 рр. При цьому слід звернути особливу увагу на суть розбіжностей між галичанами й наддніпрянцями, показати як вони вплинули на результати спільної боротьби. Окремо необхідно спинитися на розгляді **Варшавського договору** (1920 р.) між УНР і Польщею. Він передбачав:

1. Визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховної влади в державі.

2. Встановлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини.

3. Зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України.

4. Гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі і польського – в Україні.

Складовою частиною Варшавського договору була українсько-польська військова конвенція, яка передбачала початок спільних військових дій проти більшовиків на території України.

Визначаючи наслідки Варшавської угоди, зазначте, що труднощі польсько-радянської війни 1920 р. змусили польський уряд укласти з радянською Росією **Ризький мирний договір** 1921 р., який фактично поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР. За останнім договором Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР.

У висновках семінару треба розкрити історичне значення українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та проаналізувати причини їх невдач. Доречно відзначити, що за всією серйозністю внутрішніх недоліків українського національного руху вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. Що стосується західних українців, котрі за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським країнам, які завоювали незалежність, то їхня поразка пояснювалася переважаючою силою поляків. На Східній ж Україні шлях до незалежності перетяла більшовицька Росія, а не українські більшовики. Наприкінці 1920 р. один із провідних діячів російського уряду Л.Троцький відкрито визнавав: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії». Про це ж

свідчать і слова Х.Раковського, голови маріонеткового Раднаркому України, який цинічно, але правдиво заявив, що боротьбу за Україну веде виключно російський пролетаріат в Україні і російська радянська влада.

Тема 12.

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

(2 год.)

План

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Національна політика більшовиків на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Реферати

*Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.
Голодомор 1932-1933 рр. в Україні.*

Список літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.
2. Волгогонов Д. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. – К., 1989-1990.
3. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
4. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 346-376, 574-584.
5. Дашкевич Я. Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. // Ровесник. – 1991. – №5.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – №5, 7.
7. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 99-106.
8. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 144-256.
9. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991.
10. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993.
11. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991.
12. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20-30 рр. // У.І.Ж. – 1990. – №1.
13. Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30 рр. // У.І.Ж. – 1989. – №12.
14. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 284-306, 310-317.
15. Лозицький В. Політика українізації в 20-30 роках: історія, проблеми, уроки // У.І.Ж. – 1989. – №3.
16. Мельгунов С. Красний терор в Росии. – Москва, 1990.
17. Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992.
18. Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Дрогобич, 1993.
19. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 332-368.
20. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Вітчизна. – 1990. – №2.

Методичні поради

1. Розкриваючи передумови встановлення більшовицького режиму в Україні, важливо вказати, що його остаточну перемогу забезпечило не що інше, як збройна сила Радянської Росії. До осені 1919 р. у Червоній армії було 1,5 млн. солдатів, а весною 1920 р. – майже 3,5 млн. під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів, змуше-

них служити у більшовицькому війську. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики з усіма своїми силами повернулися в Україну, їхня перемога була практично забезпеченою. Хоча і в таких умовах українці чинили впертий опір більшовицькій навалі фактично до кінця 1921 р.

При з'ясуванні суті **більшовизму** доцільно відмітити, що на сьогоднішній день існують найрізноманітніші його трактування. Зокрема, згідно одному із них, більшовизм розглядається як безпосереднє продовження і посилення російської імперської традиції, з її нехтуванням персоною, особистістю, підкоренням приватного життя колективному, общинному, з месіанськими спробами побудувати ідеальний лад на землі й ошчасливити все людство, і передусім – «братні» слов'янські народи. Реалізація подібної утопії мала надзвичайно трагічні наслідки для України та її народу.

Далі слід проаналізувати більшовицьку політику «воєнного комунізму», розібратися у причинах заміни її непом, розкрити його суть та значення.

Розглядаючи події, пов'язані з **голодом 1921-1923 рр.** в Україні, необхідно звернути увагу, що московський більшовицький уряд, який і сам немало спричинився своїми діями до цього лиха, намагався використати його для своїх цілей. Зокрема, в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом, через який більшовики, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, допомагали природному катаклізму справитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції. У зв'язку з цим варто зупинитися і на «суворо таємному» листі більшовицького вождя В.Леніна, адресованого В.Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б). В листі говорилося: «...Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з самою скаженою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору... Всі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, бо ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечив нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас в тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці». Як видно, більшовицький ре-

жим із самого початку існування використовував терор як головний аргумент своєї політики.

Загалом же, причинами голоду 1921-1923 рр., який, за приблизними оцінками, коштував Україні до 1,5-2 млн жертв були:

1. Післявоєнна розруха.
2. Неврожай, викликаний посухою 1921 р.
3. Політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками.
4. Примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжжя, промислові центри Росії, насамперед в Москву і Петроград, та експорт його за кордон.
5. Використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

При висвітленні питання про **утворення СРСР** доречно зауважити, що його легітимність є сумнівною, оскільки всі рішення приймалися партійною верхівкою, а про такі загальнодемократичні механізми, як опитування чи референдум, ніхто й не згадував. Крім того, ряд дослідників твердять, що навіть з точки зору радянського права при утворенні союзної держави було допущено серйозні порушення. Так, історик Я.Дашкевич, проаналізувавши союзний договір 1922 р., прийшов до наступних висновків: 1). Радянський Союз як тоталітарна держава був утворений з допомогою брутальної сили, яка на самому початку свого виникнення навіть не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами. 2). Україна, нібито приступаючи до союзного договору 1922 р. як окрема соціалістична держава, вже в цей час була в становищі колонії, що було закріплено де-юре два роки раніше російсько-українським союзним договором 1920 р. 3). Так званий союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично.

2. Опрацьовуючи друге питання семінарського заняття, насамперед слід звернути увагу на те, що деяка лібералізація політики більшовиків у національному питанні в 20-х рр. була викликана не якимись сентиментальними поривами, а їх намаганнями укоренитися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу – коренізація). Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. Та безсумнівно, що коренізація мала побічний ефект

у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур.

При з'ясуванні суті **коренізації** в Україні треба виділити два головних її аспекти – українізацію і створення необхідних політичних та економічних умов для всебічного розвитку національних меншин, які в той час проживали в республіці. Важливо зазначити, що політика коренізації, за задумом її щирих прихильників, передбачала насамперед дерусифікацію політичного і громадського життя в Україні і мала привести до ліквідації тривалої русифікаторської політики царату та її наслідків.

Варто також розібратися, як здійснювалася **українізація**, що їй перешкоджало, якими були її перші здобутки. Доречно відмітити, що 1923-1927 рр. кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи **М.Скрипника**, який видавлював усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані, де компактно проживали українці, відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення. Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. утворилася Молдавська автономна республіка. Було виділено 13 національних районів, 954 сільради, 100 містечкових рад. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Аналізуючи причини згорання українізації, необхідно наголосити, що середина 20-х рр. стала періодом значних зрушень у менталітеті українства, подоланні наслідків багатовікової русифікаторської політики. Відбувався процес розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Політика українізації сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це призвело до зростання впливу національної ідеї, що вже само по собі лякало центр. Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного ренесансу, що йшов знизу вгору, а тому керівництво ним почало «вислизати» з рук партійних організацій. Це

особливо непокоїло Москву. Звідси критика «крайнощів в українізації» на другій сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р., заяви Зінов'єва про те, що українізація «явно суперечить нашій політиці, б'є по нашій лінії щодо цього питання, помагає петлюрівщині». В цей же час наступ на українське відродження розпочав і Й.Сталін, який у закликах М.Хвильового до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду побачив «небезпеку боротьби проти Москви взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення – ленінізму».

Далі варто також з'ясувати, що насправді крилось за такими популярними в 20-х рр. термінами, як «хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина». Слід підкреслити, що засудження діяльності М.Хвильового, О.Шумського, М.Волобуєва та інших українських діячів було тільки початком наступу Москви на національне відродження, ідеологічною підготовкою до остаточної розправи з українізацією, яку мали довершити каральні органи за дорученням партії.

Завершуючи розгляд даної проблеми, необхідно зазначити, що зі зміцненням адміністративно-командної системи, яка потребувала вкрай централізованих структур, потреби національного розвитку українського народу ігнорувалися дедалі більше. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів обмежувалася самостійність України, набирала сили тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений в Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої ставав багато в чому формальним. Аналогічні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері. Наприкінці 30-х рр. в українських школах стало обов'язковим вивчення російської мови; було змінено українську абетку, граматику і словник у напрямі наближення її до російської; взагалі вживання російської мови в Україні значно розширилося. Вже у 1935 р. Постишев зізнався, що члени комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою. Подібні зміни розгорталися і в пресі: якщо у 1931 р. українською мовою виходило 90% газет та 85% часописів, то до 1940 р. цей показник упав відповідно до 70 і 45. У літературі стало політичним принципом наголошувати, що всі видатні українські поети та письменники минулого розвивалися під благотворним впливом Росії. На разючу відміну від кінця 1920-х рр., коли власті підтримували українізацію в містах, у 30-х рр. вони енергійно

підтримували українізацію в містах, у 30-х рр. вони енергійно намагалися поширити вплив російської культури навіть на селі.

3. При вивченні цього питання слід простежити вплив адміністративно-командної системи на політичний розвиток України в 30-х рр. Доцільно підкреслити, що на першому етапі наступу Сталіна проти потенційної опозиції в Україні (реальний опір йому був дуже слабким) основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та найбільшовицькими партіями 1917-1921 рр., а також видатні діячі культури і науки. ОДПУ, фабруючи «таємні антирадянські організації», застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушувало своїх жертв визнавати своє членство в них на широко висвітлюваних у пресі показових процесах. У такий спосіб політична поліція виправдовувала покарання засуджених, дискредитуючи всіх, хто подівав їхні погляди і готуючи ґрунт до наступних арештів.

Зазначте, що вперше до цієї практики в Україні вдалися в 1929-1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «**Спілка визволення України**» (СВУ) було звинувачено 45 провідних вчених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи С. Єфремова, В.Чехівського, А.Ніковського, Й.Гермайзе, М.Слабченка, Г.Голоскевича, Л.Старицьку-Черняхівську. «Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників, відокремити Україну від СРСР і утворити Українську самостійну державу.

Після процесу СВУ, під час якого називалися імена багатьох членів Всеукраїнської Академії наук, уряд увів цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції і виганяти «буржуазних націоналістів». У 1931 р. було розпущено історичну секцію **М.Грушевського**, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії, де він у 1934 р. помер при загадкових обставинах. Набагато суворіших переслідувань зазнали багато його колег і майже всі учні. Процес СВУ став також сигналом до знищення Української автокефальної православної церкви. Звинувачені у співпраці з цією організацією, першоієрархи церкви були змушені скликати у січні 1930 р. собор і саморозпуститися. Незабаром митрополита М.Борецького, десятки єпископів та сотні священників було заслано до таборів.

Розкриваючи дане питання, студентам також треба добре засвоїти суть та причини так званого «великого перелому» 1929 р. Зокрема слід уянити, що в цей час соціально-економічні перетворення сільського господарства зводилися до сталінської колективізації, яка пов'язувалася з курсом на форсовану індустріалізацію, з позаекономічним примусом селянства, котре повинно було платити своєїрідну «данину» на розвиток промисловості.

Потрібно проаналізувати особливості суцільної **колективізації** в Україні, політику розкуркулення, руйнівний вплив більшовицького насильства на продуктивні сили сільського господарства. Так, щоб придушити опір суцільній колективізації, заможних селян оголошували «куркулями» і виселяли у райони Півночі, потім почали виселяти середняків і навіть частину бідняків. Загалом за 1928-1931 рр. зникло 352 тис. господарств, 200 тис. з яких було експропрійовано. З понад мільйона українських селян, репресованих радянською владою на початку 30-х рр., близько 850 тис. депортували на Північ, де багато з них загинули.

Визначаючи причини **голодомору 1932-1933 рр.** в Україні, необхідно наголосити, що це була спланована акція комуністичного режиму проти українського селянства, яка повинна була ліквідувати базу української нації і національного відродження, протистояння радянській владі. Аналіз архівних джерел переконливо засвідчує той факт, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такого висновку дотримуються і члени Міжнародної комісії по розслідуванню голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988-1990 рр. Та й сам Сталін визнавав, що загальний врожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава систематично конфісковувала більшу їх частину. Ігноруючи заклики і попередження українських представників влади, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44 %. Це рішення і та жорстокість, з якою виконувалися його накази, прирekli мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний.

Голод, що поширювався протягом 1932 р. набув найстрашнішої сили на поч. 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Але конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи на те, що з голоду вимирали цілі села. За вказівкою Молотова, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі

запаси їжі. Намагаючись врятуватися, тисячі селян йшли до міста, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Однак сільським жителям хліб продавати заборонялося. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства. Незважаючи на те, що шляхи, які вели до міста, були заблоковані, тисячі сільських жителів пробивалися туди, але не знаходили порятунку і вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві кожного ранку збирали і вивозили до братських могил померлих від голоду селян. Прагнучи врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях.

Загалом же, за підрахунками дослідників від голоду 1932-1933 рр. в Україні загинуло від 5 до 9 млн.чол. Цим самим підірвалася етнічна основа становлення української нації – село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Далі варто зупинитися на висвітленні **масових репресій**, які здійснювалися в Україні протягом 30-х рр. Слід підкреслити, що з особливою силою вони розгорілися після того як в січні 1933 р. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні П.Постишева. Разом з ним прийшов новий голова ОДПУ В.Балицький і тисячі російських функціонерів. Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на ціну, провести чистку в компартії та припинити українізацію. По мірі того, як набирало обертів правління терору нового сталінського посланця в Україні, страчувалися чи висилалися в табори тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася у 20-ті рр. З 240 українських письменників тоді зникло 200, із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Оголошували шпигунами і заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, накладали на себе руки, як це зробили М.Скрипник та М.Хвильовий. До сибірських таборів заслали навіть М.Яворського та його колег з інституту марксизму-ленінізму, що розробляли марксистську історію України. Закрили експериментальний театр Л.Курбаса «Березіль», а сам Курбас, як і М.Куліш, також зникли у таборах. Прославлені на весь світ фільми О.Довженка зняли з прокату, а самого кінорежисера змусили переїхати до Москви.

Зазначте, що в 1933 р. знищення українських установ сягнуло апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних жур-

налів, енциклопедій, кіностудії оголошувалися «гніздами націоналістів-контрреволюціонерів» і піддавалися чисткам. Спираючись на фактологічний матеріал, покажіть, що чистки були спрямовані не лише проти діячів культури, а й проти політичної верхівки України. За звинуваченнями у націоналізмі їх жертвами стали 15 тис. відповідальних працівників.

Ведучи мову про так звану «велику чистку» 1937-1938 рр., треба звернути увагу, що якщо репресії на початку 1930-х рр. були в основному спрямовані проти українців, то терор 1937-1938 рр. охопив весь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна. В цей час репресувалися не лише керівні особи, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенція, військовослужбовці. Суспільство все глибше опускалося у прірву страху, відчаю, моральної деградації. За особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувався черговий приплив арештів.

Україна постраждала від цього «полювання на відьом» більше, ніж інші регіони. Служіння Сталіну вірою і правдою впродовж багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. Загинули майже всі члени ЦК КП(б)У та українського уряду. НКВС планував знищити цілі верстви населення, зокрема священників, колишніх учасників антибільшовицької боротьби, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів з Галичини і ряд інших. За даними історика А.Антонова-Овсієнка, терор 1935-1941 рр. приніс 20 млн. жертв. Скільки з них припадає на Україну, окрім втрат від голодомору 1932-1933 рр. та репресій першої половини 30-х рр., історична наука остаточно ще не визначила.

А.Авторханов, аналізуючи у книзі «Імперія Кремля» національний склад жертв «великого терору» 30-х рр., зазначає: «Саме серед української ...інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії». Навіть Л.Троцький, котрий свого часу не приховував негативного ставлення до українського народу, визнавав, що «ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності».

У висновках зазначте, якими були наслідки комуністичних репресій для подальшої долі українського народу.

Тема 13.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

(2 год.)

План

1. Політика Польщі в Галичині та на Волині.
2. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях.
Діяльність політичних партій.
3. Становище українців Буковини та Закарпаття.

Реферати

*Організація Українських Націоналістів: ідея та діяльність.
Життєвий шлях митрополита А.Шептицького.*

Список літератури

1. Бандера С. Мій життєпис // Державність. – 1992. – №1.

2. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994.
3. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3.
4. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.387-402.
5. Гренджі-Донський В. Під чоботом окупанта // Л.Ч.К. – 1991. – №5.
6. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 204-220.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
8. Життя і смерть полковника Коновальця... – Львів, 1993.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 106-113.
10. Задоржний В., Вегеш М. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4.
11. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 256-280.
12. Кузьо Т. ОУН в Україні // Сучасність. – 1992. – №12.
13. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 317-322.
14. Мірчук П. Степан Бандера. – Хмельницький, 1992. – С. 5-71.
15. ОУН-УПА // Державність. – 1992. – №3.
16. Сливка О. Карпатська Україна... // Л.Ч.К. – 1993. – №7-9.
17. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С.369-392.
18. Таран С. Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї // Березіль. – 1992. – №9-10.
19. Шафета П. Убивство міністра Перацького // Дзвін. – 1990. – №1-2.

Методичні поради

1. Розпочинаючи розгляд даної теми, насамперед слід зазначити, що близько 7 млн. українців, в основному колишніх підданих габсбурзької монархії, виявилися єдиною великою спільнотою, що після 1-ї світової війни не завоювала незалежності. Зазнавши поразки у національно-визвольних змаганнях, більшість їх опинилися в складі Польщі, решта – Румунії та Чехословаччини. У Польській державі українці складали дві групи, відмінності між якими навмисне роздмухувалися варшавським урядом: греко-католики на Львівщині, Тернопільщині й Станіславщині та православні на Західній Волині, Поліссі й Холмщині. В Галичині українці ще з часів Австро-Угорщини пройшли політичний вишкіл, були звичні до діяльності в різних сферах громадянського суспільства. Колишні ж підданці Російської імперії мали значно нижчий рівень національної свідомості та політичного розвитку.

Аналізуючи політику польського уряду на західноукраїнських землях, необхідно зауважити, що її метою було придушення національних прагнень українців. Вони складали вагому частку всього

населення Польщі (навіть за безсумнівно упередженими даними перепису 1931 р. – 15-16%) і польські власті не наважувалися оголосити всіх їх «неукраїнцями». Тим настирливішими і хитромудрішими виглядали спроби всіма засобами розділити українську громаду й територію, де вона становила виразну більшість, - шляхом політичних авантур, вдаючись до сумнівних етнонаукових маніпуляцій, намаганням внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні стосунки, адміністративними кордонами. Зокрема Варшава вперто й послідовно не бажала зносити штучні перепони між Східною Галичиною та Волинню – так званий «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та Росією. Адміністративне розмежування українських земель мало виправдати проведення стосовно них різної політики, курс на їх протиставлення і роз'єднання. В цьому вбачались підвалини для продовження попередньої «федераціоністської політики» щодо всієї України. Східна Галичина деукраїнізовувалася і назавжди відривалася від неї. На Волині проводилася більш завуальована національна політика з метою зробити її центром тяжіння для українців з-за Збруча з перспективою створення там маріонеткової пропольської держави.

Зазначте, що наступ на національні права українців був всеохоплюючим. Від них вичищали урядові установи, включаючи повітові. Для їх послаблення використовували аграрну реформу. На західноукраїнських землях розміщувалися польські колоністи. Їм передавалися найкращі землі, майже чверть усіх, що підлягали розподілу. Близько 200 тис. господарств таких «осадників» мали зміцнити польське панування на «кресах». Особлива увага приділялася прикордонній смузі шириною від 30 до 50 миль.

Під спеціальний приціл було взято українську інтелігенцію. Одразу ж розгорнулося масове переселення вчителів із Східної Галичини до Західної, а то й у центральні райони Польщі. Із приблизно 3 тис. початкових шкіл з українською мовою навчання у Східній Галичині й дещо більше ніж 500 – на Волині, створених за часів українських визвольних змагань, у 1929/30 навчальному році залишилося відповідно 716 та 7. Та особливо запеклі зусилля спрямовувалися на те, щоб не допустити народження нових інтелігентських кадрів. Адже їх джерело становила молодь, загартована у революційно-визвольній боротьбі та битвах з окупантами. Захопивши головне місто Східної Галичини, поляки одразу ж ліквідували всі українські кафедри Львівського університету, який за австрійської влади мав двомовний і відповідно

двонаціональний (польсько-український) статус. Після загарбання всієї Східної Галичини було заявлено, що студентами університету можуть бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі. Це залишало за його стінами українську молодь.

При висвітленні реакції українців на політику польського уряду треба звернути увагу, що вони в основному перебували в опозиції до окупаційного режиму, виражаючи це або легальними засобами, що не становили загрози для їхнього становища, або насильницькими революційними методами, без огляду на наслідки. Прихильники першого підходу, не відступаючи від своєї мети – рано чи пізно об'єднати всіх українців у незалежній державі, зосередили зусилля на збереженні тих здобутків, які завоювали українці під владою Австрії, всупереч дискримінаційній політиці польської держави. Вони брали участь у польській політичній системі через легальні українські партії (правда, до певного часу подібна діяльність ними ігнорувалася), перебудовували й поширювали кооперативний рух і намагалися захистити українське суспільство, «легальники» сподівалися, що українці будуть краще підготовленими до здобуття незалежності, коли для цього виникне нагода. Ця конструктивна, хоч і буденна, діяльність приваблювала переважно стабільніші елементи українського суспільства, такі як члени передвоєнного «істеблішменту», священники, велика частина інтелігенції та заможних селян.

Далі варто детальніше зупинитися на розгляді діяльності українського кооперативного руху, освіти, церкви, різноманітних національно-культурних товариств та молодіжних організацій, показати їхні здобутки та перешкоди, які їм чинилися польською владою. Поза увагою не повинні залишитися питання пацифікації (1930 р.) та інших репресивних заходів окупаційного режиму проти українців.

2. При висвітленні другого питання важливо звернути увагу на те, що Польща попри свою дискримінаційну політику була державою, заснованою на конституційних засадах. Це означало, що, незважаючи на свій статус другосортних громадян, українці в Польщі були в кращому політичному становищі, ніж їх співвітчизники в СРСР, зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти державної політики. Слід зазначити, що західні українці мали близько 12 політичних партій, які охоплювали ідеологічний спектр від крайніх лівих до крайніх правих поглядів та відображали дуже різноманітні політичні традиції.

Підкресліть, що найбільш численним та впливовим було УНДО – **Українське Народнo-Демократичне Об'єднання**. Ця партія утворилась у 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з рядом менших угруповань і являлася спадкоємицею довоєнної Національно-демократичної партії. Розповідаючи про її програму і тактику, відмітьте, що ця, по суті ліберальна партія, виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику «органічного розвитку» та аграрних реформ. Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націонал-радикалів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики УНДО.

Доречно також наголосити, що УНДО було партією західноукраїнського «істеблішменту», її члени контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, у т.ч. найвпливовішу західноукраїнську газету «Діло». До провідних лідерів партії належали Д.Левицький, В.Мудрий, С. Баран, О.Луцький, М.Рудницька, І.Кедрин.

Говорячи про соціалістичні тенденції в середовищі західних українців, треба відзначити, що головним їхнім виразником виступала **Радикальна партія** – найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20-30-х рр. радикали, як і раніше, підтримували Західно-Українську Народну Республіку, виступаючи переконаними противниками СРСР і Польщі – цих головних ворогів української незалежності.

Зверніть увагу на те, що зосереджені в Галичині радикали вдалися до спроб поширити свій вплив на Волинь, Полісся та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворили разом Українську соціалістичну радикальну партію. Партія обстоювала право нації на самовизначення і утворення на цій основі незалежної соборної України. До найвідоміших її лідерів належали такі ветерани, як Л.Бачинський та І.Макух.

Знайомлячись із діяльністю **Комуністичної партії Західної України** (КПЗУ), слід зауважити, що в її середовищі фактично не припи-

нялася фракційна боротьба та розколи, які неабиякою мірою визначалися постійним тиском з боку вищих партійних інстанцій. До них належала компартія Польщі, до складу котрої входила КПЗУ, КП(б)У, яка забезпечувала зв'язки КПЗУ з ВКП(б), врешті сама ВКП(б) і очолюваний нею Комінтерн. З кінця 1920-х рр. почався занепад комуністичного руху в Західній Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1932-1933 рр. та частина населення, що стояла на радянським позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі елементи виходили з КПЗУ, чисельно в ній стали переважати поляки і євреї (чисельність партії скоротилася з 4300 до 2600 членів). КПЗУ поступово перетворювалася у партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і поборювала всі інші політичні сили. Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично партія стала слухняним знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій та розпуску в 1938 р.

Аналізуючи програми та діяльність інших партій, доцільно підкреслити, що вони були невеликими, слабкими й схилилися до співпраці з польським урядом. Одна з них – Українська католицька партія єпископа Г.Хомишина – безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Москвофіли, що переживали стрімкий занепад, заснували Руську селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не утримало багатьох їхніх рядових членів від переходу до українських партій.

Особливої уваги потребує розгляд питання про утворення, діяльність та ідейну програму **Організації Українських Націоналістів** (ОУН). Вона виникла у 1929 р. внаслідок об'єднання Української Військової Організації (на її діяльності слід зупинитися детальніше) та декількох студентських націоналістичних гуртків. Більшу частину її складала галицька молодь, а керівництво забезпечував з-за кордону Провід Українських Націоналістів (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем. Згідно з первісними заявами, головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Ця мета мала досягтися через національну революцію та встановлення диктатури, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соціальні групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм влас-

ності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як вдома, так і за кордоном. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці української революції 1917-1921 рр., націоналісти наголошували на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на «свої власні сили».

Аналізуючи методи діяльності ОУН, її ідеологію та вплив у суспільстві, важливо відзначити, що вона зформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців. За приблизними підрахунками, напередодні 2-ї світової війни ОУН налічувала близько 20 тис. чоловік. Проте її впливи значно перевищували кількість членів. Властивий організаційний дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосягати національній справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. До речі, сталінський режим був настільки стурбований зростаючою потугою ОУН, що організував вбивство Є.Коновальця в Роттердамі у 1938 р.

Далі слід зупинитися на розколі, який стався в ОУН після смерті Є.Коновальця, проаналізувати його причини і наслідки. При цьому доречно зауважити, що розкол показав фундаментальні розбіжності між членами ОУН у Західній Україні та членами ПУН, які жили за кордоном. За боротьбою за владу стояли ідеологічні розбіжності та розходження між поколіннями. Крайові кадри, які витримували головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва та безкритично переймали авторитарні ідеї та методи. Сильний вплив на їх світогляд мав Д.Донцов, ідеолог українського інтегрального націоналізму, який пропагував культ волі та сили. Старші провідники ОУН проявляли схильність до більшого консерватизму.

Підводячи підсумки, варто наголосити, що національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру, а також вражаюче посилення нацистської Німеччини та СРСР привели до розчарування в демократії і зростання політичного екстремізму на західноукраїнських землях. Ця радикалізація чим далі ширше охоплювала не лише інтелігенцію, а й селянство, в якому зростала самоповага, сподівання на кращу долю, протест проти національних утисків та погіршення добробуту. Розчаровані безрезультатним намаганням завоювати державність чи самоврядування, західні українці виявилися особ-

ливо чутливими до цих загальних тенденцій. Незважаючи на широкий розвій «органічної роботи», було очевидно, що саме інтегральний націоналізм ОУН став серед західних українців, і насамперед молодих, найдинамічнішим рухом.

3. Характеризуючи становище українства під владою Румунії, треба наголосити, що жорстокий терор, яким супроводжувалося загарбання **Буковини** в листопаді 1918 р., був «узаконений» введенням у січні 1919 р. воєнного стану, що протримався до 1928 р. та був запроваджений знову наприкінці 30-х рр. Утім і його оголошення, і скасування мало змінювали життя українців. Зухвалий курс на їх винародовлення та румунізацію фактично залишався тим самим. Проголосивши півмільйона українців Буковини «зукраїнізованими румунами» чи «громадянами румунського походження, що забули рідну мову», Бухарест не гребував нічим, щоб повернути їх у румунське «першородство». З 168 народних шкіл, які існували в Буковині у 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, а в 1924 р., вже не залишилося жодної чисто української. З такою ж неблаганністю проводилася румунізація українських середніх шкіл та гімназій, ліквідовувалися українські ремісничі школи. Було цілком румунізовано й Чернівецький університет, хоча серед його студентів на початку 20-х рр. лише 20% були румунами. На румунський взірєць змінювалися українські прізвища.

Зверніть увагу, що життя українського населення Бессарабії та Сигітшини, що також перебували під окупацією Румунії, було ще нестерпнішим, ніж в Буковині.

При висвітленні соціально-економічного, політичного та національно-культурного розвитку буковинських українців доречно порівняти його зі становищем в Галичині, вказати на спільні та відмінні риси.

Далі потрібно прослідкувати які зміни відбувалися в **Закарпатті** після його входження до складу Чехословаччини. Відзначаючи демократичність та цивілізованість чехословацької влади, проаналізуйте її політику щодо закарпатських українців, вкажіть на її позитивні та негативні риси. Поза увагою також не повинна залишитися проблема національної самобутності населення Закарпаття та поведінка центрального уряду в даному питанні.

Окремо слід спинитися на передумовах створення та суті **Карпатської України** – автономної Української республіки у складі Чехословаччини в 1938-1939 рр. і Української незалежної держави на За-

карпатті в березні 1939 р. Необхідно відзначити, що після проголошення незалежності Карпатської України її парламент прийняв конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами були визнані синьо-жовтий стяг, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб – ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А.Волошина.

Аналізуючи причини, які привели до втрати української державності в Закарпатті, варто також звернути увагу на героїчний опір Карпатської Січі переважаючим силам угорських військ, які в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., за підтримкою гітлерівської Німеччини, розпочали відкриту агресію проти Карпатської України. Навіть польська преса, засліплена ненавистю до всього українського, але вражена мужністю оборонців Карпатської України зазначала: «Мусимо, однак, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті «січовики», все ж таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах». До речі, напередодні мадярської агресії німецький консул передав А.Волошину телеграму від А.Гітлера, з вимогою щоб територія краю була передана мадярам без опору. Президент Волошин дав гідну відповідь: «Хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони».

Далі розкрийте історичне значення Карпатської України, підведіть підсумки питання.

Тема 14.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – перша половина 50-х років)

(2 год.)

План

1. Початок 2-ї світової війни і Україна.
2. Українські землі в умовах окупації фашистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Остаточне возз'єднання українських земель.
4. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Нова хвиля масових репресій в другій половині 40-х – на початку 50-х років.

Реферати

Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.

Голод 1946-1947 рр. в Україні.

Список літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.
2. Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці, 1995.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993.
4. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. – К., 1991.
5. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – С. 376-380, 403-418.
6. Гунчак Т. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – №9.
7. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Дрогобич, 1991.
8. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 281-362.
9. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // У.І.Ж. – 1993. – №2-3.
10. Коваль М. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // У.І.Ж. – 1994. – №2-3.
11. Кожукало І. 1946-1947 роки: невідомий голод. – К., 1990.

12. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
13. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 331-342.
14. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
15. ОУН і УПА у другій світовій війні // У.І.Ж. – 1994. – №2-6; 1995. – №1-3.
16. Роечко В. Друга світова війна (1939-1945 роки). – К., 1994.
17. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 392-430.
18. Суворов В. Ледокол. – Москва, 1994.
19. Суворов В. День М. – Москва, 1994.
20. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993.
21. Універсал і платформа УГВР // Вивід прав України.-Львів, 1991. – С. 119-125.
22. Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941-1944 рр. – Тернопіль, 1992.

Методичні поради

1. У першому питанні насамперед слід звернути увагу, що напередодні 2-ї світової війни українські землі входили до СРСР, Польщі, Угорщини і Румунії. Тому українське питання було проблемою не тільки української нації, а й одним з найважливіших у передвоєнній європейській політиці.

Поруч з вивченням становища українських земель перед війною важливо розкрити джерела і причини 2-ї світової війни, характер міжнародних відносин у передвоєнні роки, можливість альтернативних шляхів їх розвитку.

Особливе місце в цьому питанні треба відвести проблемам радянсько-німецьких домовленостей, зокрема, підписаному 23 серпня 1939 р. пакту **Ріббентропа-Молотова** і секретним протоколам до нього про розподіл сфер впливу в Східній Європі між СРСР і Німеччиною. За цими домовленостями Сталін діставав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. Саме територіальний виграв, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і були основною метою радянсько-німецького пакту.

Необхідно зазначити, що безпосереднім результатом пакту Ріббентропа-Молотова був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула 2-а світова війна. Згідно з пактом СРСР був поставлений у вкрай сумнівне становище фактичного союзника воюю-

чої Німеччини. І це давало гітлерівському уряду підстави тиснути на радянське керівництво з метою спонукати його до якнайшвидшого вступу у війну проти Польщі зі сходу. 17 вересня 1939 р. радянський уряд дав наказ військам вступити на території Західної України та Західної Білорусі, аби, як говорилося у його ноті, «взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії». 22 вересня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

28 вересня радянсько-німецький воєнно-політичний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був засвідчений новим договором – про дружбу і кордон. Доцільно наголосити, що протягом піввіку самий факт укладання такого договору, як і його зміст, становив одну з найбільших державних таємниць в СРСР. Для цього були підстави. Адже в очах прогресивної світової громадськості Радянський Союз робив докорінний поворот у своїй антифашистській зовнішній політиці. Таку більш ніж сумнівну переорієнтацію СРСР підтвердив Й.Сталін, який заявив: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути довгою і міцною». Ще відвертіше висловився нарком закордонних справ В.Молотов, проголосивши привселюдно, що «не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...»

Новий договір СРСР з Німеччиною, уточнюючи розмежувальну лінію між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Крім того, створював умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 р. задовольнила радянську вимогу.

Далі слід детально зупинитися на висвітленні процесів так званої **«радянизації»** у новоприсєднаних Волині, Галичині, Буковині і Бессарабії. При цьому важливо зазначити, що деякі прогресивні зміни, котрі розпочалися тут в цей час, були фактично знівельовані подальшою репресивною політикою радянського режиму. Утверджуючи радянські цінності, більшовики нещадно руйнували й без того слабкі культурницькі осередки й громадські центри, місцеві традиції українців, з якими були змушені рахуватися навіть польські колонізатори. Водночас розпочалися масові репресії проти «соціально ворожих елементів».

З осені 1939 по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства, навіть без письмового звинувачення близько 10% населення. (В той же час тільки у тюрмах «визволеної» Галичини було закатовано 50 тис. політв'язнів). Всього вислано, за неповними даними, 1 млн 173170 чоловік.

Доречно зауважити, що сучасні історичні джерела, наукова, мемуарна і публіцистична література дають можливість усунути допущені в минулому перекручення, спроби замовчування чи кон'юнктурного тлумачення окремих фактів, переосмислити і переоцінити деякі події того часу. Зокрема, цікаво ознайомитися із дослідженнями колишнього офіцера Державного розвідувального управління СРСР В.Суворова (В.Резуна), котрий по-новому трактує події передвоєнного періоду.

2. Аналізуючи передумови нападу фашистської Німеччини на СРСР, необхідно дати оцінку прорахункам та злочинній політиці тодішнього радянського керівництва, зокрема масовим репресіям в армії. Слід наголосити, що на ослаблення командного складу радянських Збройних сил звернув увагу сам Гітлер, заявивши напередодні війни на одній з військових нарад: «Червона армія обезголовлена. 80% командних кадрів знищено. Вона послаблена як ніколи. Це основний фактор мого рішення. Потрібно воювати доки кадри не вирости знову».

Розкривши причини невдач радянських військ на початковому етапі війни, треба зазначити, що на той час із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. До кінця 1941 р. ворог окупував майже всю Україну. Відчайдушні спроби затримати фашистське просування як правило зводилися нанівець. Багато підрозділів і частин Червоної армії потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами, далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення. Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. За даними історика В.Козлова, в перші місяці війни радянські втрати тільки вбитими і полоненими становили близько 5 млн чол., втрати німців – трохи більше 250 тис.

Постає запитання: чи винна армія в цих поразках? Відомий український дослідник 2-ї світової війни М.Коваль дає однозначну відповідь: «Радянські війська поставлені у неймовірно скрутне становище не тільки переважаючими силами агресора, а й згубними прора-

хунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним, сатанинська воля якого паралізувала здатність і генералів, і наркомів, і партійних секретарів до самостійних рішень та вчинків, мужньо й до кінця виконували свій обов'язок, залишалися вірними присязі. Стікаючи кров'ю, завдаючи чималих ударів по ворогові, вони трималися до останнього. На кістках солдатів-героїв і мучеників 1941-1942 рр. створювалися передумови перелому в ході війни».

Важливо дати оцінку **нацистського окупаційного режиму**, звернувши увагу на його антиукраїнську спрямованість. Мета гітлерівських агресорів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах колонізації визначалося: «Україна – найплодючіша область Європи. Її завдання – постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької арійської крові». Потрібно було зовсім небагато часу, щоб остаточно з'ясувалися цілі Німеччини щодо України. На нараді окупаційних чиновників у Рівному рейхскомісар України Е.Кох сформулював їх так: «Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з витратами».

На території України було знищено близько 3 млн. 200 тис. мирних жителів. Тут виявлено майже 300 місць масових страт населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто. До Німеччини вивезено близько 2 млн. 250 тис. чол. В Україні готувався «життєвий простір» для 25 мільйонів німецьких колоністів.

Окремо потрібно зупинитися на діяльності **ОУН** в роки війни. Характеризуючи її взаємовідносини з нацистською Німеччиною, слід відмітити, що хоч вони мали спільного ворога у вигляді комуністичного режиму, однак їхні цілі були далеко не спільними. З точки зору німців основна користь ОУН полягала в тому, щоб служити диверсійною силою для створення хаосу в радянському тилу. Зі свого боку націоналісти, розчаровані політикою Гітлера щодо Карпатської України, не мали наміру бути зняряддям для Берліна; вони поставили собі за мету скористатися війною й поширити по всій Україні власний вплив. Відтак кожна сторона прагнула використати іншу у своїх власних, часто протилежних, інтересах. Подібна тактика уже невдовзі при-

вела до конфлікту. ОУН-Б (радикальне крило, очолюване С. Бандерою) пішла на відчайдушний крок, проголосивши 30 червня 1941 р. у щойно занятому німецькими військами Львові Акт відновлення Української держави, прем'єром якої став Я.Стецько, соратник С. Бандери. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з українцями з самого початку вторгнення. Однак подібне не входило в плани німців. Помічник державного секретаря Німеччини вимагав від С. Бандери оголосити Акт недійсним. Проте останній відмовився зробити це, наголосивши, що, віддаючи накази, «не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців». У відповідь гестапо 15 липня 1941 р. заарештувало С. Бандеру та український уряд на чолі з Я.Стецьком, а також розпочало репресії проти членів ОУН. Це застало націоналістів перейти в підпілля та розпочати підготовку до відкриття нового фронту своєї боротьби – цього разу проти Німеччини. У квітні 1942 р. на II конференції ОУН нацизм і більшовизм були оголошені головними ворогами України.

Далі варто прослідкувати розгортання антифашистської боротьби, яка охопила практично всю окуповану територію України. При цьому слід детальніше розглянути передумови створення та діяльність Української Повстанської Армії, похідних груп ОУН, радянського партизанського та підпільного рухів, показати, що було спільного в їхній боротьбі, якою була їхня мета та що їх різнило. Поза увагою не повинні залишитися питання про зміни в ідеології та діяльності ОУН (III надзвичайний великий збір ОУН у серпні 1943 р.), створення УГВР (червень 1944 р.), ідейну платформу та долю дивізії «СС – Галичина».

3. У третьому питанні студенти мають розповісти про події завершального етапу 2-ї світової війни. Висвітлення його необхідно розпочати з розгляду військових операцій, які дали змогу чотирьом українським фронтам розгромити угруповання німецько-фашистських військ «Південь» і групу «А», звільнити всю Україну. Зокрема, протягом кінця літа й осені 1943 р. радянські війська під командуванням І.Конєва, М.Ватутіна та Р.Малиновського зайняли Лівобережжя і Донбас. 23 серпня в результаті запеклих боїв німці вдруге й востаннє втратили Харків. На кінець вересня 1943 р. Червона армія вийшла до Дніпра. Центр бойових дій перемістився в район середньої течії ріки.

Слід наголосити, що в цей час почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити переправу через цю найбільшу на їхньому бойовому шляху водну перепону. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхапні соломою. На виручку прийшло населення придніпровських сіл. Але тисячами солдати тонули в холодній осінній воді. Учасник форсування Дніпра письменник В.Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

6 листопада Ватутін вступив до Києва. У січні 1944 р. після короткої перерви радянські війська розпочали очищення від німців Правобережжя і Криму. Успішне здійснення цієї мети забезпечила важлива перемога під Корсунем-Шевченківським. У березні-квітні 1944 р. були звільнені обласні центри – Херсон, Вінниця, Проскурів, Тернопіль, Чернівці, Миколаїв, Одеса. 27 липня був звільнений Львів. У вересні радянські сили перетнули Карпати. Під час Карпато-Ужгородської операції закінчилося звільнення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. А на останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Потрібно звернути увагу, що остання подія створила умови для остаточного воз'єднання українських земель.

У висновках треба показати джерела та значення перемоги над фашистською Німеччиною, розкрити роль і місце українського народу в її досягненні, а також проаналізувати втрати України у 2-й світовій війні.

4. При розгляді останнього питання теми слід проаналізувати труднощі, які переживала Україна після війни: об'єктивні – збитки народному господарству, людські втрати тощо і суб'єктивні, пов'язані з функціонуванням командно-адміністративної системи в умовах диктатури Сталіна.

Охарактеризуйте складний процес відбудови промисловості України, труднощі відновлення сільського господарства, насильство у проведенні колективізації на західноукраїнських землях, узагальніть підсумки цього процесу. Визначте причини **голоду 1946-1947 рр.** в Україні, його наслідки. При цьому важливо зазначити, що в той час як в Україні за найскромнішими офіційними підрахунками від голоду

померло не менше 800 тис. людей СРСР експортував зерно, в першу чергу до країн «народної демократії» – Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. «Радянський Союз врятував нас від голоду», – зазначав президент Чехословаччини К.Готвальд. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тис. т. зерна. В цілому експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. склав 1.7 млн. т., що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим регіонам. При цьому поставки здійснювались за цінами нижче світових і переважно в кредит.

Відзначте причини нової хвилі масових репресій в Україні, зупинившись на таких її проявах, як численні депортації цілих народів та окремих суспільних груп, переслідування осіб, що перебували у фашистських таборих та на окупованій ворогом території, ліквідація греко-католицької церкви, операція «Вісла» тощо.

Простежте, як комуністичний режим гальмував розвиток науки, літератури, мистецтва, як посилювався натиск сталінщини на українську інтелігенцію в кінці 40-х років, зокрема, згадайте про кампанію цькування української еліти, організовану Л.Кагановичем. Зверніть увагу на постанови ЦК ВКП(б) 1946-1948 рр., під впливом яких ЦК КП(б)У ухвалив ряд своїх постанов, у яких розглядався стан справ в українській радянській літературі та мистецтві.

На основі постанови 1946 р. «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири та гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних та оперних театрів і заходи щодо його поліпшення», «Про стан і заходи щодо поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В.Мураделі» простежте авторитарність думок і оцінок як загального стану культури, мистецтва, історичної науки в Україні, так і окремих творів та їх авторів, грубе і некомпетентне втручання партійних органів у діяльність творчої інтелігенції, заперечення елементарних свобод.

Розкрийте зміст дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії кінця 40-х років. Розкажіть про боротьбу Т.Лисенка проти відомих учених-генетиків, про вплив «лисенківщини» на розвиток цієї науки в Україні.

Окремо слід зупинитися на розгляді боротьби **УПА** та **УГВР** проти комуністичного тоталітаризму. Вони протягом 1944-1945 рр. розширювали свій вплив у Галичині та на Волині, сподіваючись на виникнення відкритого конфлікту між СРСР та західними демократіями.

Проте ці сподівання не виправдалися. Сталінський режим спрямував великі сили на придушення національно-визвольної боротьби народів СРСР. Найбільшу небезпеку становив визвольний рух в окупованих у 1940 р. державах Балтії та на західних землях України, оскільки саме там народні маси мали певний досвід життя в умовах демократії (хай і обмеженої внаслідок історичних умов) та політичної самоорганізації незалежницьких сил. Дайте оцінку визвольних змагань на західноукраїнських землях у післявоєнний період, покажіть їх наслідки.

У висновках дайте загальну оцінку суспільно-політичної обстановки в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років. Зверніть увагу на зростання в цей час критичних настроїв серед різних верств суспільства. Зазначте, що ідеологічна реакція, ескалація якої розгорнулася відразу після закінчення війни, значною мірою відбила страх тодішнього політичного режиму перед тими «бацилами» свободи, які могли перенести на радянський ґрунт воїни, що переможно пройшли країнами Європи.

Тема 15.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 1956-1985 РОКАХ

(2 год.)

План

1. Спроба здійснення нової політики (середина 50-х – перша половина 60-х рр.). Культурницьке та політичне шістдесятництво в УРСР.
2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 60-х – середина 80-х рр.).
3. Дисидентський рух в Україні.

Реферати

*Петро Шелест і Україна.
Русифікація в Україні: причини і наслідки.*

Список літератури

1. Аджубей А. Крушение иллюзий. – Москва, 1991.
2. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992.
3. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. – Москва, 1990.
4. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993.
5. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 382-386, 418-446.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990, – №5-8.
7. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 135-151.
8. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України. – Львів, 1992. – С. 195-235.
9. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 352-407.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. Тернопіль, 1995. – С. 343-379.
11. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – К., 1991.
12. Рубан В. На протилежному боці добра // Київ. – 1992. – №1-3.
13. Савельєв В. Чи був П.Ю.Шелест виразником «українського автономізму»? // У.І.Ж. – 1992. – №4.
14. Стус В. З таборового зошита // Дніпро. – 1991. – №9.
15. Стус В. Феномен доби. – К., 1993.
16. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 431-460.
17. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. – 1992. – №6-8.
18. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. – К., 1991.
19. Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
20. Шелест П. Холодна відлига // Київ. – 1990. – №8.

Методичні поради

1. При вивченні даної теми необхідно звернути увагу, що приблизно три десятиліття після смерті Сталіна в історії України можна умовно поділити на два періоди, які мали суттєво відмінний історичний зміст. Перший – це час «відлиги», коли була спроба частково реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду й розкладу тоталітарної системи. Україна, яка в ці часи, здавалося б, назавжди посіла місце

найпотужнішої провінції великої імперії, стала ареною цих подій, що запрограмували її розвиток у наступні часи.

При підготовці першого питання варто використати доповідь **М.Хрущова** «Про культ особи і його наслідки», а також постанову ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків». Показати, яку реакцію вони викликали в суспільстві.

Потрібно підкреслити, що «**відлига**» була викликана не лише особистим бажанням Хрущова чи збігом обставин. Змін вимагало життя. Західний світ вступав в еру тотальної модернізації, пов'язаної з розвитком науково-технічної революції. «Змагання двох систем» вимагало нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведене реформування певних її компонентів і структур, звільнення від тягара надцентралізму, майже повної самоізоляції та духовної скутості. До цього, звичайно, додавалися суто суб'єктивні прагнення частини партійно-державної бюрократії, зацікавленої в змінах, які б розширили сферу її компетенції за рахунок усунення від влади висуванців сталінської епохи, амбіції технократів, які набирали силу завдяки світовим економічним тенденціям, нарешті – міркування боротьби за владу між прибічниками Хрущова та ортодоксальними сталіністами у «верхах».

Зазначте, що парадокс ситуації полягав у тому, що процес викриття «культу особи» відбувався цілком за канонами системи, яку ретельно будував сам Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія діяла вправно, виконуючи вказівки верхів, зберігалися всі старі ідеологічні шаблони. Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

При цьому слід зауважити, що процес десталінізації суспільного життя в Україні розгортався повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися статті у пресі в «дусі рішень XX з'їзду». Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру, були сповнені протиріч. Подібна позиція українського керівництва була зумовлена традицією, що встановилася в умовах командно-адміністративної системи – вбачати у будь-якому

критичному виступі на адресу центральних органів влади вияв якщо не «буржуазного націоналізму», то вже напевне «відхилення від генеральної лінії».

Наголошуючи на обмеженості та непослідовності процесів десталінізації, зверніть увагу, що поза реабілітацією залишилися майже всі, хто був так чи інакше пов'язаний із звинуваченнями у «націоналізмі». Та найкричущішим парадоксом «відлиги» було те, що процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. В Україні тоді здебільшого на закритих судових засіданнях судили людей за «антирадянську націоналістичну пропаганду» в Тернополі, Чернівцях, Луцьку, Дніпропетровську, Рівному, Луганську, Сумах тощо. Звинувачення, як правило, були фальсифіковані або перебільшені: судили за необережно сказане слово, зберігання недозволеної літератури і т.д. Протягом 1954-1959 рр. в Україні було притягнуто до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис. чол. Розкажіть про судилище над групою львівських юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.), «викриття» у Львові молодіжної підпільної організації «Український національний центр», утилки й переслідування колишніх учасників збройної боротьби ОУН-УПА.

Далі доречно зупинитися на детальному розгляді суспільно-політичного життя республіки. Особливу увагу слід зосередити на висвітленні такого явища, як «шістдесятництво», показати його мету, форми і методи діяльності, розкрити причини цькування «шістдесятників» з боку офіційної влади.

Аналізуючи причини невдач реалізації економічної реформи, треба зазначити, що реформа не пішла вглиб, вона не зачіпала основ господарського механізму, не ставила питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного росту цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомивши, що його резерви вичерпалися.

Поза увагою не повинне залишитися питання передачі 19 лютого 1954 р. Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Таке рішення аргументувалося спільністю економіки, територіальною близькістю й тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Влаштована довкола цього галаслива кампанія затемнювала, по-перше, той факт, що Крим навряд чи можна вважати

«подарунком» Росії, оскільки історично він є батьківщиною кримських татар, з якими так брутально обійшовся сталінський режим. По-друге, утримання Криму для України породжувало велику кількість матеріальних, а також і політико-ідеологічних проблем, оскільки більшість там становили росіяни. І це були не прості росіяни, а ті кого тоталітарний режим «нагороджував» місцем поселення (колишні працівники органів безпеки, військові та ін.) і які були завжди готові виявити свою ворожість до всього українського (для них – «буржуазно-націоналістичного»). Прослідкуйте ретроспективно зв'язки України і Криму, починаючи з перших століть нашої ери, зробіть відповідні узагальнення.

У висновках доречно відмітити, що «відлига» торкнулася тільки окремих сторін життя радянського суспільства. Зміни, що відбувалися, сприяли певному прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися у свою протилежність. До того ж межі «відлиги» були занадто вузькими, аби довести реформи до логічного кінця й докорінним чином оздоровити суспільство.

2. Приступаючи до розгляду другого питання семінарського заняття, доцільно зазначити, що до 60-х років типовою ознакою внутрішньої політики радянського режиму став крайній консерватизм. Побойуючись непередбачених і небажаних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилялася до того, щоб зберегти – у дещо м'якшій формі – ту систему, яку створив Сталін. Реформи ж, які запроваджував М.Хрущов, ставали дедалі небезпечнішими для цієї системи. Тому в результаті справжньої змови він був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПРС. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л.Брежнєвим і М.Сусловим. Подальший хід подій в Україні, як завжди, був визначений поза її межами. На зміну «відлизі» приходила реакція.

Слід наголосити, що чергова зміна курсу була фактично зразу ж продемонстрована арештами. Масштаб таких дій в Україні знову був значно більшим, ніж деінде в Союзі. В серпні 1965 р. у декількох українських містах були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола «шістдесятників», майже всі – представники інтелігенції. Більшість з них мали пряме або опосередковане відношення до виготовлення й розповсюдження самвидаву. Мета акції була очевидно – придушити інакомислення, яке набрало сили за часів хрущовської «відлиги», залякати ту частину інтелігенції, яка ще наважувалася на

незгоду. Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді», і навесні 1966 р. під час серії судових процесів 20 чоловік були засуджені у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Житомирі та Івано-Франківську на різні строки покарання. В результаті у таборах Мордовії опинилися науковці М. і Б. Горині, М.Осадчий, інститутські викладачі В.Мороз та Д.Івашенко, художник П.Заливаха, інженери О.Мартиненко, І.Русин та ін. Паралельно розгорталася програма утисків і переслідувань тих, хто співчував заарештованим, їх однодумців.

Зверніть увагу, що сплеск репресій 1965-1966 рр. супроводжувався досить масштабним ідеологічним поворотом. Газети зарясніли статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив ряд таємних постанов, що стосувалися виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О.Довженка. Тривала прихована ідеологічна чистка редакцій газет, журналів, видавництва, інститутів гуманітарного профілю. Все це нагадувало сталінські ідеологічні чистки 40-50-х років, хоча, зрозуміло, не могло зрівнятися за масштабами та інтенсивністю.

Загалом же необхідно підкреслити, що епоха, пов'язана з постаттю Леоніда Брежнєва і пізніше названа «застоем», характеризувалася надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітаристських тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Не випадково, що велика кагорта сталіністів всерйоз розраховувала на реабілітацію свого кумира. Власне, висловлюючись образно, насправді відбувся «блідий ренесанс» минулих років. Пресинг стосувався в основному ідеології, культури, масової свідомості. Посилювалися процеси уніфікації національного життя. Офіційно було проголошено курс на прискорення «злиття націй». Документами КППС та її республіканських загонів в річницю 50-ліття створення СРСР декларувалося виникнення «нової історичної спільності людей – радянського народу». В адміністративному порядку обмежувалося функціонування національних мов в освітній, урядовій, науковій, службовій сферах суспільного життя. Ці мови фактично були визнані «неперспективними», а в суспільній свідомості внаслідок цього з'явився стереотип «непрестижних мов». Створилася така ситуація, коли саме вживання інтелігенцією української чи, припустимо, білоруської мови могло бути розцінене як прояв «буржуазного націоналізму».

Далі важливо прослідкувати наростання кризових явищ в соціально-економічному, політичному і культурному житті суспільства в другій половині 60-х – середині 80-х років, показати їх наслідки для України. Окремо слід зупинитися на аналізі діяльності тодішнього республіканського керівництва, зокрема П.Шелеста та В.Щербицького, з'ясувати в якій мірі воно відстоювало інтереси України перед московським центром.

У висновках доречно звернути увагу, що до середини 80-х років радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. Загнивання «верхів» і маразм державної ідеології були настільки очевидними, що навіть серед вищих ешаланів партійно-державного керівництва формувалися ревізійнісько-реформаторські сили. У «низах» наростало невдоволення, зневіра й байдужість. Судорожні спроби системи утримати хоча б поверхову стабільність зводилися або до суто адміністративних заходів (за часів Ю.Андропова), або до ідеологічних чаклувань і популістських загравань (за часів К.Черненка). В Україні ці процеси набували ще й суто провінційного забарвлення й укорінювалися глибше, ніж у центрі. Необхідні були рішучі зміни.

3. Аналізуючи причини зародження **дисидентського руху**, слід відзначити, що термін «дисиденти» був занесений із Заходу і живився для визначення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. В Україні головними центрами дисидентської активності були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Луцьку, Івано-Франківську, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там же розповсюджувався і самвидав. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60-70-х років були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі чоловік, у тому числі тих, хто проявляв свій нонконформізм спорадично. Коло ж постійних учасників руху опору в цей час було значно вужчим.

Для того, щоб краще зрозуміти суть українського дисидентського руху доцільно умовно його згрупувати за окремими напрямками. Так, течію, близьку до інтегрального націоналізму Д.Донцова та ідеології ОУН, проте без крайніх виявів щодо насильства, репрезентував В.Мороз. За свою одержимість, культ сильної, здатної на жертвність особи, безкомпромісну боротьбу за чистоту національної ідеї, за повалення командно-адміністративної системи він здобув на Заході велику

популярність, але серед основної кагорти дисидентів його радикальні погляди не знаходили широкої підтримки. Другий напрямок, також безкомпромісний, носив національно-демократичний характер і містив прагнення до незалежності України. Представниками цього напрямку можна вважати таких діячів, як Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, Б.і М.Горині, Оксана Мешко та ін. Сюди ж можна віднести і поета В.Стуса, письменника Г.Снегірьова та критика Є.Сверстюка. Дисиденти з двох окреслених напрямків терпіли найжорстокіший тиск з боку офіційних структур аж до позасудових репресій і довгострокових термінів ув'язнення, більшість з яких сягала 10, а то й 20 років. Серед цих напрямів існували, зрозуміла річ, і нелегальні групи, які, проте, не мали на меті збройну боротьбу чи щось подібне.

Третє річище дисидентства в Україні було спрямоване у загально-демократичний потік «радянського дисидентства», яке стояло насамперед в обороні невід'ємних прав людини. Серед українських репрезентантів цього напрямку можна назвати генерала П.Григоренка, Л.Плюща, С. Глузмана, М.Мариновича.

Наступним напрямком можна вважати «інтелектуальне дисидентство», яке зосереджувалося переважно на національно-культурних правах, обстоювало такі питання, як шкільництво рідною мовою, розвиток української видавничої справи, наукової діяльності тощо. Серед його представників бачимо таких діячів, як І.Дзюба, І.Світличний, В.Лісовий, Михайлина Коцюбинська, Зіновія Франко.

Самостійний різновид дисидентства в Україні базувався на захисті релігійних прав віруючих (Й.Терля, В.Романюк, І.Гель та ін.). Окрім того, чималою була аудиторія – «внутрішнє дисидентство». Не у кожного вистачало мужності на відкриту боротьбу. Але тисячі людей з немалим ризиком передруковували, поширювали й осмислювали теоретичні й публіцистичні праці дисидентів.

Необхідно підкреслити, що подібний поділ є досить умовним, особливо, коли йдеться про конкретні постаті, але все ж дає змогу певною мірою систематизувати напрямки пошуків і здобутків на шляху національно-визвольних змагань в УРСР.

Далі важливо охарактеризувати основні форми прояву українського дисидентського руху (самвидав, організація таємних груп та організацій, демонстрації протесту та ін.) та методи його придушення комуністичним режимом (арешти, «психушки», провокації, адміністративні покарання тощо). Особливу увагу слід приділити висвітленню діяльності Української Гельсінської Групи.

Даючи оцінку українському дисидентському рухові та розкриваючи його значення, наголосить, що постання в Україні дисидентства свідчило про відродження після розгрому ОУН-УПА організованого українського руху опору.

Тема 16.

«ПЕРЕБУДОВА» І РОЗПАД СРСР

(2 год.)

План

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок українського національного відродження.
3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність.

Реферати

*Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
Повернення української національної символіки.*

Список літератури

1. Акт проголошення незалежності України // Вільне життя. – 1991. – 28 серп.
2. Білинський А. Загадка Михайла Горбачова // Україна. – 1992. – №25.
3. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992.
4. Горбачов зробив свою справу..? // Молодь України. – 1991. – 20 серп.
5. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори // Сучасність. – 1992. – №4
6. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 446-458, 582-592.
7. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.

8. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 151-157.
9. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 408-428.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 380-387, 392-397, 399-403.
11. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
12. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 180-185, 199-200.
13. Останні дні імперії... Перші роки надії // Київські відомості. – 28 квіт., 4 трав.
14. Плачинда С. Україна в небезпеці // Літературна Україна. – 1991. – 14 березня.
15. Рубан В. Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – №1.
16. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 460-462, 490-496.
17. Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України» // Голос України. – 1991. – 3 вер.
18. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991.
19. ЦК КППС і ЦК КПУ причетні до перевороту // Вільне життя. – 1991. – 28 серп.

Методичні поради

1. Розпочинаючи вивчення даної теми, потрібно насамперед відзначити, що на середину 1980-х рр. криза в СРСР охопила всі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення. Зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та агресія в Афганістані завдали нищівного удару і без того критичному економічному станові. Тотальний контроль душив будь-які прояви незалежної громадської та особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. СРСР опинився перед прірвою. Ця критична ситуація і змусила нового (з березня 1985 р.) генерального секретаря ЦК КППС **М.Горбачова** на квітневому партійному пленумі 1985 р. оголосити про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Був узятий курс на т.зв. «перебудову», «демократизм» і «гласність».

Водночас, важливо звернути увагу, що, ведучи мову про «**перебудову**», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т.ін. Тому з часом поняття «перебудова» поступово втратило свій зміст через притаманні їй утопічні риси.

При висвітленні перебудовних процесів в Україні слід підкреслити, що певний час тут не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільна думка в Україні була винищена значно ретельніше, ніж у

Москві, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ вкупі з відповідними службами КДБ працювали більш цілеспрямовано. У той час як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався одіозний В.Щербицький (Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому). Відтак у перші роки «пербудови» гласність, проголошена в Москві, мало змінила обличчя республіканської преси, не кажучи вже про якісь істотні зрушення.

Зазначте, що першу велику хвилю критики існуючої системи в Україні викликало широке невдоволення урядовим трактуванням **чорнобильської катастрофи**, що стала для українців національною трагедією. Особливе обурення було спрямоване проти злочинної безпечності, з якою московські бюрократи та їхні колеги у Києві приймали рішення, що завдали непоправної шкоди населенню України. Поступово із загостреним почуттям критицизму українці зосередились і на інших вадах суспільного життя.

2. При висвітленні другого питання зверніть увагу, що роль першопрохідців у захисті української культури, навколишнього середовища, ліквідації так званих «білих плям» історії відіграла Спілка письменників України та її центральний друкований орган «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи О.Гончара, Р.Братуна, І.Дзюби, І.Драча, В.Яворівського, Б.Олійника та багатьох інших. Почали вертатися в українську літературу твори В.Винниченка, представників «розстріляного відродження», зокрема М.Хвильового, М.Куліша, М.Зерова, історичні праці М.Грушевського, М.Костомарова та інших, заборонені твори І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», репресованих у роки «застою» В.Стуса, Є.Сверстюка, подружжя Калинців та інших. Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Центральна Рада, голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, ОУН-УПА; розгорнулася дискусія про національну символіку. Все це вело до розвінчування радянських ідеологічних штампів.

Аналізуючи суспільно-політичний розвиток республіки наприкінці 80-х років, зазначте, що в цей час стрімко зростала політизація населення, відбулися перші масові мітинги, демонстрації, на яких звучала вимога глибоких демократичних перетворень. Створювалися політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації

(1987 р. у Львові – «Товариство Лева», 1988 р. у Києві – українознавчий клуб «Спадщина» та Студентське об'єднання «Громада»). Їх діяльність одразу ж виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру. Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб, який гостро критикував існуючу систему, національну політику центру. Наприкінці 1987 р. виходить з ув'язнення й повертається в Україну ряд відомих правозахисників, зокрема В.Чорновіл, М.Горинь, М.Горбаль (у січні 1989 р. – Л.Лук'яненко, який мав 26-річний «стаж» політв'язня); відновлюється діяльність УГГ (створеної ще 1976 р.), видання «Українського вісника». На початку 1989 р. створено Товариство Української мови ім. Т.Шевченка – першої широкомасштабної організації в республіці, що перебувала поза партійним контролем. Того ж року було засноване історико-просвітницьке товариство «Меморіал», відновлено Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, відбувся установчий з'їзд екологічної асоціації «Зелений світ».

Окремо слід зупинитися на створенні Народного Руху України за перебудову, який став першим масовим політичним об'єднанням республіки. Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. В лютому 1989 р. г. «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Спілки письменників України та Інституту літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР. А вже у вересні того ж року відбувся Установчий з'їзд Народного Руху, головою якого обрано І.Драча. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів Української Гельсінської Спілки (колишньої УГГ) та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму.

Поза увагою не повинен залишитися процес формування в Україні політичних партій; важливо охарактеризувати програмні документи, тактику, показати їхнє місце в суспільно-політичному житті. Зокрема, у березні 1990 р. на базі УГС створено Українську республіканську партію (голова – Л.Лук'яненко). У наступні місяці відбулися установчі з'їзди Української християнсько-демократичної партії (лідер – В.Січко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плачинда, В.Щербина та ін.), Соціал-демократичної партії України (А.Павлишин, А.Носенко) та ряду інших. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України, очолену Ю.Щербаком, яка виступала за збе-

реження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того ж року оформилась Демократична партія України (голова – Ю.Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (співголови – В.Гриньов, О.Ємець, В.Філенко).

Далі доцільно прослідкувати основні події суспільно-політичного розвитку України кінця 80-х першої половини 90-х років, зокрема шахтарський страйк 1989 р., відставку В.Щербицького, «живий ланцюг» між Києвом та Львовом в січні 1990 р., парламентські вибори. Зазначте, що в ході передвиборної кампанії до Верховної Ради УРСР демократичні сили республіки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, за необхідність прийняття нової Конституції України, легалізація УГКЦ та УАПЦ. Проаналізуйте результати виборів, покажіть їх вплив на суспільство. Зверніть увагу, що з обранням нового парламенту, він почав перебирати на себе всю політичну владу в Україні, яка досі належала ЦК КПУ.

3. Розглядаючи передумови прийняття **Декларації про державний суверенітет**, слід відмітити, що цьому сприяли прийняття Декларації про державний суверенітет Росії, розгубленість депутатів-комуністів через відставку В.Івашка, постійні багатотисячні мітинги, що супроводжували роботу Верховної Ради, та шахтарський страйк, під час якого вимагалися департизація підприємств, націоналізація майна КПРС, відставка союзного уряду М.Рижкова.

При аналізі Декларації зверніть увагу, що вона стала першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності. В своїй преамбулі цей документ проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Це створило по суті основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Далі важливо зупинитися на причинах та наслідках студентського голодування в жовтні 1990 р., розкрити суть загальносоюзного референдуму 17 березня 1991 р. та показати особливості його проведення в Україні, дати оцінку сепаратистським тенденціям в окремих регіонах України та їх ініціаторам. При розгляді так званого «новоогарьовського процесу» слід з'ясувати, яким було відношення до нього в Україні серед різних суспільно-політичних сил.

Особливу увагу необхідно приділити **Акту проголошення незалежності України** від 24 серпня 1991 р. Назвіть причини, що спонукали до прийняття цього доленосного документа, розкажіть про реакцію на нього союзних органів та світової громадськості. Поясніть, чим була викликана заборона діяльності КПУ.

Аналізуючи підсумки Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України від 1 грудня 1991 р., треба зазначити, що вони засвідчили прагнення українського народу до державної незалежності, його бажання бути господарем на власній землі. Результати голосування «Так, підтверджую» 28,8 млн голосів, або 90,32% від загальної кількості населення, яке взяло участь у голосуванні, гідно увінчують тисячолітню історію державотворення в Україні, знаменують її повноправне входження до світового співтовариства.

Тема 17.

СТАНОВЛЕННЯ

НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(2 год.)

План

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. Діяльність України на міжнародній арені.

Реферати

*Конституція України – основний закон незалежної держави.
Українсько-російські взаємини: декларації і реалії.*

Список літератури

1. Аппатов С. , Дубовик В. Американські вчені про незалежність України (1989-1992 рр.) // У.І.Ж. – 1995. – №2.
2. Бутейко А. Україна не банкрут // Голос України. – 1994. – 5 жовт.
3. Военна доктрина України // Голос України. – 1993. – 29 жовт.
4. Грабовський С. , Ставряні С. , Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 459-484.
5. Грищенко К. Современные ориентиры внешней политики Украины // Зеркало недели. – 1995. – 28 окт.
6. Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. – К., 1995. – С. 463-477.
7. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 429-466.
8. Конституція України. – К., 1996.
9. Король В. Історія України. – К., 1995. – С. 215-225.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 387-392, 397-399, 403-407.
11. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
12. Литвин В., Слюсаренко А. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків // У.І.Ж. – 1994. – №1-3
13. Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї // Сучасність. – 1993. – №10.
14. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз // У.І.Ж. – 1994. – №2-3.

Методичні поради

1. Приступаючи до вивчення даної теми, доцільно відмітити, що реакція світового співтовариства на результати всенародного референдуму була надзвичайно дружньою: за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу 5 країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня про визнання української державності заявили США. Впродовж 1992 р. Україну визнали ще 64 держави світу.

Необхідно підкреслити, що більш ніж переконливі результати референдуму на підтримку Акту про незалежність України і обрання Президентом **Л.Кравчука** – одного із провідників незалежницького курсу – підштовхнули процес демонтажу СРСР. Складність ситуації полягала в тому, що ще діяли загальносоюзні структури влади і Президент Горбачов, який відчайдушно намагався протидіяти розпаду Радянського Союзу. І хоча після поразки серпневого путчу ГКЧП відверто імперські сили перебували в обороні, не виключеною була можливість військового заволодіння з метою збереження єдиної радянської держави. В цей період оплотом імперських сил стали офіцерські збори в частинах Радянської армії, й існувала небезпека того, що політична влада перейде до рук шовіністичного і прокомуністичного генералітету.

Щоб запобігти розвиткові політичного процесу в цьому напрямку, слід було діяти оперативно і рішуче. На якусь мить політичні інтереси противників імперського центру Л.Кравчука, Б.Єльцина і С. Шушкевича співпали. Виходом із складної політичної ситуації могла бути лише багатостороння домовленість лідерів суверенних республік про швидкий, але керований демонтаж владних і силових імперських структур. Тим більше, що для цього існувала відповідна правова база у вигляді декларацій про суверенітет, схвалений вищими законодавчими органами союзних республік, а що стосується України – ще й результатів загальнонародного референдуму.

За таких обставин лідери трьох республік, які свого часу були співзасновниками СРСР (четверта – Закавказька федерація – вже давно не існувала), прийняли легітимне і політично виважене рішення – розпустити СРСР, створивши натомість **Співдружність Незалежних**

Держав – СНД. Це відбулося 7 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (Білорусь). За кілька днів угоду ратифікували парламенти 3-х країн – України, Росії та Білорусі. Наголосить, що таким чином було конституційовано факт зникнення СРСР з історичної арени, що відкрило суверенним республікам шлях до повноцінного державотворення.

Важливо прослідкувати подальший розвиток СНД, показати різницю в стратегії України і Росії щодо майбутнього цього об'єднання. Якщо Росія, яка дедалі активніше стає на шлях фактичного, неоімперіалізму, зробила ставку на зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах – членах співдружності, то Україна, навпаки, обстоювала суто консультативний характер органів СНД та їхніх рішень. Наша держава вважала СНД міжнародним механізмом, який доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території СРСР. З її точки зору, цей механізм мав на меті передусім сприяння більш успішному розв'язанню пекучих проблем, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Таку ж позицію Україна відстоює й зараз.

Далі варто зупинитися на інших аспектах національного державотворення, зокрема, формуванні дипломатичної структури, будівництві українських Збройних сил, прийнятті законів «Про громадянство України», «Про державний кордон», утвердженні державної символіки тощо.

2. Говорячи про проблеми, які постали перед молодого Українською державою з самого початку її існування, важливо зазначити, що український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений в процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в економіці, так і в політиці. Ознаками останніх була економічна неструктурованість українського суспільства і, відповідно, відсутність розвиненої політичної структури. Держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле ніж рухати реформи вперед.

Зверніть увагу, що в умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив весь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися

ний людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах. Небезпека такого підходу виявилася не відразу, а в результаті – і радикальні зміни почалися значно пізніше. Прслідкуйте хід економічних реформ в Україні після обрання Президентом Л.Кучми, вкажіть на перешкоди в їх реалізації.

Далі варто проаналізувати політичні зміни, які відбулися в українському суспільстві за роки незалежності, показати причини дострокових перевиборів Верховної Ради та Президента України в 1994 р., розкрити суть протиріч між законодавчою та виконавчою гілками влади. Поза увагою не повинно залишитися питання міжконфесійних відносин в державі та проблем їх вирішення.

Окремо слід зупинитися на ході конституційного процесу в Україні. Основну увагу при цьому треба зосередити на розгляді нової Конституції нашої країни, з'ясувати її основні положення, дати їх оцінку та підкреслити значення прийняття нового основного закону.

3. Ставши незалежною державою, Україна опинилася перед необхідністю визначити свої **геополітичні пріоритети**. Перед нею постала альтернатива: або залишитися сателітом Росії, або ж заявити про свою західну орієнтацію. Перший варіант означав, що Україна приречена, як і раніше, лишатися об'єктом геополітики, другий відкривав можливість входження до світового співтовариства в якості суб'єкта геополітики. Як показує практика пріоритетним став другий варіант.

Необхідно усвідомити, що поза світовими глобальними і регіональними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України – просто неможливо. Поступове повне включення в європейські і світові міжнародні політичні, економічні, гуманітарні й інші процеси, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки є, за словами заступника міністра закордонних справ України К.Грищенка, одним із першочергових завдань зовнішньополітичного курсу нашої молоді держави.

Тому природними є активізація діяльності України в рамках ООН і ОБСЄ, входження в Раду Європи, спрямування зусиль на поглиблення співробітництва з ЄС, НАТО і ЗЄС, участь в підписанні Пакту стабільності в Європі, підключення до механізмів регіонального і субрегіонального співробітництва і т. ін. Прослідкуйте конкретні кроки в даному напрямку, дайте їх оцінку.

Аналізуючи різноманітні аспекти зовнішньополітичної діяльності України (участь у миротворчих силах ООН, ядерне роззброєння, рішення про закриття Чорнобильської АЕС і т.д.), слід звернути увагу і на питання кордонів. Зазначте, що поряд із необхідністю делімітації, демаркації та відповідного облаштування своїх кордонів з колишніми радянськими республіками Україна зіткнулася з проблемою територіальних претензій до неї з боку окремих держав, зокрема Росії та Румунії. Причому ряд політичних сил всередині цих країн закликає навіть до перегляду післявоєнного територіального статус-кво в Європі і Гельсінських домовленостей, тобто самих основ системи сьогоденної європейської стабільності і безпеки. Зупиніться детальніше на даній проблемі, охарактеризуйте відношення до неї світового співтовариства.

При висвітленні **українсько-російських взаємин** важливо наголосити, що налагодження збалансованого і дійсно партнерського співробітництва з Росією, при одночасній ефективній протидії будь-яким посяганням на свою незалежність є для України завданням особливого значення. Однак, до цих пір значна частина представників московської політичної еліти не змогла позбавитися від імперського мислення і демонструє неготовність сприймати нові незалежні держави, в т.ч. і Україну, як рівноправних партнерів. У відповідності з її «рецептами», час від часу проголошується готовність втручатися у внутрішні справи інших пострадянських республік (в окремих з них погрози вже реалізувалися на практиці), силою захищати на їх території так зване «русскоязычное население» і т.ін. Далі доцільно зупинитися на таких вузлових моментах українсько-російських відносин, як територіальні претензії Росії, базування Чорноморського флоту, поставки енергоносіїв та розрахунків за них, відношення до СНД тощо.

У висновках підкресліть, що у будівництві своїх зовнішніх відносин Україна керується певними принципами. Базовими серед них є організація зовнішньополітичної діяльності в повній відповідності з загальновизнаними нормами міжнародного права і її направленість на забезпечення міжнародної підтримки процесу реформ, насамперед

економічних, активна політика на принципах без'ядерності і позаблоковості, яка дозволяє Україні приймати участь у вирішенні основних глобальних і регіональних проблем сучасності та ініціювати нові підходи до їх розв'язання, прагматизм і багатовекторність в налагодженні і розвитку міжнародних контактів.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Тема 1.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ-РУСІ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Культура дохристиянської Русі.
2. Запровадження християнства і його вплив на розвиток культури.
3. Матеріальна культура. Будівництво, архітектура.
4. Духовна культура. Освіта, наука, мистецтво.

Список літератури

1. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі.-К., 1988.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
3. Велика історія України: У 2 т. Т.1 / Зладив М. Голубець.-К., 1993. – С. 98-115, 254-297.
4. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Кн.1.-Львів, 1992.

5. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.-С. 36-45, 76-82, 131-138.
7. Давня історія України: У 2 кн. Кн.2 / Толочко П., Козак Д., Моця О. та ін. – К., 1995. – С. 54-69, 159-180.
8. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.
9. Історія української культури / Під заг.ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
10. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 98-109.
11. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України-Тернопіль, 1995. – С. 33-38.
12. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
13. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
14. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
15. Українська культура: Лекції за редакцією Д.Антоновича. – К., 1993.

Тема 2.

БОРОТЬБА УКРАЇНИ-РУСІ З МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЮ НАВАЛОЮ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Перші завойовницькі походи монголо-татар. Битва на р.Калці.
2. Навала Батия та завоювання монголо-татарами українських земель. Героїчний опір України-Русі.
3. Українські землі під ігом Золотої Орди. Боротьба проти загарбників.

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.1 / Зладив М.Голубець. – К., 1993.- С. 217-219, 221-222, 224-229, 318-319.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 117-131.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 90-103.
4. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн.1 – Винайдавніших часів до кінця ХІХ століття / Мельник Л., Гуржій О., Демченко М. та ін. – К., 1991. – С. 64-65, 69-75.
5. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / Під ред.В.Смоля. – К., 1995. – С. 92-93, 101-105.
6. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 69-70, 8-79, 114-115
7. Кучкин В. Русь под игом: как это было? – Москва, 1991.

8. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 27-30.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. – К., 1992. – С. 183-191.
10. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 48-50, 66-68.

Тема 3.

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ІНОЗЕМНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – СЕРЕДИНА XVII СТОЛІТТЯ)

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. П.Сагайдачний.
2. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом К.Косинського та С. Наливайка.
3. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 51-99.
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991.
3. Велика історія України: У 2 т. Т.1 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 5-36.
4. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 175-179, 206-215, 239-259, 267-295.
7. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991.

8. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 155-169.
9. Крохмалюк Ю. Восний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. – Львів, б.р.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 51-56.
11. Мельник Л. Герої народних повстань. – К., 1990.
12. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 161-216.
13. Мишко Д. Северин Наливайко. – К., 1962.
14. Наливайко Д. Козацька християнська республіка... – К., 1992.
15. Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992.
16. Хотинська війна. – К., 1991.
17. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.
18. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990-1991.

Тема 4.

УСТРІЙ, СВІТОГЛЯД ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (4год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Політичний лад України в другій половині XVII-XVIII ст.
2. Світогляд українського громадянства.
3. Культура України в часи Козацької держави.

Список літератури

1. Апанович О. Культура козацтва // Українська культура. – 1991. – № 1.
2. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. – К., 1981.
3. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 149-221.
4. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – Львів, 1992-1994.
5. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 126-140.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 415-432.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 344-365.
8. Історія української культури / Під заг.ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
9. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 233-252.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 104-119.
11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.

12. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 152-178, 192-240.
14. Українська культура: Лекції за редакцією Д.Антоновича. – К., 1993.
15. Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. – К., 1981.

Тема 5.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ХІХ ст.

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Розвиток освіти, науки, літератури. Культурно-освітні установи.
2. Становлення професійного українського театру. Музичне життя.
3. Образотворче мистецтво й архітектура.

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 383-392.
2. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Кн.2. – Львів, 1994.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
4. Історія Русів. – К., 1991.
5. Історія української культури / Під заг.ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
6. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 260-264, 266-267, 272-276, 280-285.
7. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 141-147, 168-180.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.

9. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 351-383.
11. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 203-212, 216-217, 266-271, 284-288.
12. Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К., 1993.
13. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). – К., 1991.

Тема 6.

УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Зародження українських партій та їх вплив на піднесення суспільно-політичного руху в Україні в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.
2. Політичні партії в українських національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр.
3. Становище українських партій в 1920-30-х рр.

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 295-296, 303-305.
2. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 281-283, 289-301, 387-402.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
4. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.1 / Під ред. В.Смолія. – К., 1995. – С. 293-297, 338-341.

5. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. – Тернопіль, 1993.
6. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
7. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 166-168, 194-196, 198-199.
8. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності – Львів, 1995, – С. 66-77.
9. Мороз В. Україна в ХХ ст. – Тернопіль, 1992. – С. 35-49.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С. 417-420, 435-439.
11. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991.
12. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 259-266, 288-289, 376-378, 381-386.

Тема 7.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Створення легіону УСС.
2. Бойовий шлях стрілецтва.
3. Національно-політична та культурно-просвітня діяльність УСС.

Список літератури

1. Велика історія України: У 2 т. Т.2 / Зладив М.Голубець. – К., 1993. – С. 312-317.
2. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990.
3. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918 // Дзвін. – 1991. – №9-12; 1992. – №1-12; 1993. – №1-6.
4. Коритко Р. Командант легіону // Л.Ч.К. – 1991. – №4.
5. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська. – Львів, 1992. – С. 293-356, 446-450.
6. Купчинський Р. Заметіль: У 3 кн. – Львів, 1991.
7. Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. – К., 1992.
8. Матейко Р., Мельничук Б. Шляхами стрілецької слави... – Тернопіль, 1995.
9. Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995.

10. Українські Січові Стрільці 1914-1920 / За ред. Б.Гнаткевича. – Львів, 1991.
11. Ходак І. Дмитро Вітовський – провідник листопадового чину // Л.Ч.К. – 1991. – №2.
12. Ходак І. Залізний командант України // Л.Ч.К. – 1991. – №3.

Тема 8.

УКРАЇНА У ВІЙНІ З ФАШИЗМОМ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Боротьба українців у складі Червоної армії
2. Українська Повстанська Армія: змагання на два фронти.
3. Діяльність радянських партизан в Україні.

Список літератури

1. Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці, 1995.
2. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993.
3. Гунчак Т. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – №9.
4. Історія України: нове бачення: У 2т. Т.2 / Під ред. С. Смолія. – К., 1995. – С. 281-328.
5. Коваль М. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // У.І.Ж. – 1994. – №2-3.
6. Коваль М. 1941-1945 роки. Україна // У.І.Ж. – 1991. – №6.
7. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
8. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 335-342.

9. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
10. ОУН і УПА у другій світовій війні // У.І.Ж. – 1994. – №2-6; 1995. – №1-3.
11. Рощко В. Друга світова війна (1939-1945 роки). – К., 1994.
12. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. – К., 1985.
13. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 392-418.
14. Універсал і платформа УГВР // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 119-125.
15. Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941-1944 рр. – Тернопіль, 1992.

Тема 9.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Декларація про державний суверенітет України.
2. Акт проголошення незалежності України та його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.
3. Конституція України – основний закон незалежної держави.

Список літератури

1. Акт проголошення незалежності України // Вільне життя. – 1991. – 28 серп.
2. Воєнна доктрина України // Голос України. – 1993. – 29 жовт.
3. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори // Сучасність. – 1992. – №4.
4. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 459-486.

5. Грищенко К. Современные ориентиры внешней политики Украины // Зеркало недели. – 1995. – 28 окт.
6. Декларация про державний суверенітет України. – К., 1990.
7. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 429-466.
8. Конституція України. – К., 1996.
9. Король В. Історія України. – К., 1995. – С. 215-225.
10. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 380-407.
11. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 180-185, 199-200.

Тема 10.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX СТОЛІТТЯ

(4 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Розвиток культури в першій чверті XX ст.
2. Здобутки і втрати української культури 20-30-х років.
3. Культурне життя в 1940-90-ті роки.

Список літератури

1. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 373-446
2. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 202-210, 244-250, 354-362, 368-378, 394-405, 458-466.
3. Історія української культури / Під заг.ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
4. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українськ інтелігенція. – К., 1991.
5. Король В. Історія України. – К., 1995. – С. 119-121, 146-151, 185-188, 195-198, 207-210, 221-225.

6. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20-30-х роках // У.І.Ж. – 1990. – №1.
7. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 265-283, 307-317, 352-358, 393-399.
8. Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992.
9. Стус В. Феномен доби. – К., 1993.
10. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 342-350, 379-381, 450-453.
11. Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К., 1993.

Тема 11.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОН

(5 год.)

Питання для самостійного вивчення

1. Українська еміграція та її причини.
2. Особливості розселення, умови життя та праці.
3. Суспільно-політичне і культурне життя української діаспори.

Список літератури

1. Будь здорова, землице. – К., 1991.
2. Буркут І., Малиновська О. Українці в Югославії // Трибуна. – 1991. – №7.
3. Євтух В., Ковальчук О. Українські канадці... // Трибуна. – 1991. – №4.
4. Заставний Ф. Українська діаспора. – Львів, 1991.
5. Зарубіжні українці: Довідник. – К., 1991.

6. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 467-493.
7. Історія української еміграції / Укл. Зубалій О., Лановик Б., Траф'як М., Жук Г. – К., 1992.
8. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 181-191, 322-340, 407-423.
9. Лановик Б. ... Сумні оті і радісні дороги // Тернопіль. – 1991. – №2
10. Лепша І. Еміграція причини і наслідки // Наука і суспільство. – 1989. – №8.
11. Пилипів І. Русини з Восводици: З історії еміграції українців у Югославію // Наука і суспільство. – 1990. – №6.
12. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 463-489.
13. Трощинський В. Українські поселенці у Франції та Великобританії // Трибуна. – 1991. – №6.
14. Українці в зарубіжному світі. – К., 1991.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
3. Гунчак ТараС. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.
4. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка. 1991... .
5. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., Львів, 1913.
6. Грушевський М.С. Історія України. – К., 1991.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
8. Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
9. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. – К., 1992.
10. Історія України в запитаннях та відповідях. Вип.1. – К., 1988; Вип.2. – К., 1990; Вип.3. – К., 1991.
11. Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю. Історія України. – Львів, 1990.
12. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія України. – Тернопіль, 1995.

13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., Либідь, 1993.
14. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1993.

ЗМІСТ

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

- Тема 1. Найдавніші часи в історії України
Тема 2. Українська держава IX-XIV століть
Тема 3. Українські землі в умовах іноземної колонізації (середина XIV – половина XVII століття)
Тема 4. Українське козацтво
Тема 5. Національно-визвольна революція українського народу 1648 року. Утворення Української національної держави
Тема 6. Криза української державності в другій половині XVII століття
Тема 7. Політичний лад України в кінці XVII-XVIII століттях
Тема 8. Суспільно-політичне становище українського народу під гнітом Російської імперії в XIX столітті
Тема 9. Західна Україна в складі Австро-Угорщини
Тема 10. Україна на початку XX століття
Тема 11. Українська національна революція 1917-1921 років
Тема 12. Міжвоєнна Україна під владою тоталітарної системи
Тема 13. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами
Тема 14. Україна в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови (1939 – перша половина 50-х років)
Тема 15. Соціально-економічні та політичні процеси в Україні в 1956-1985 роках
Тема 16. «Перебудова» і розпад СРСР
Тема 17. Становлення незалежної України

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

- Тема 1. Культура України-Русі

- Тема 2. Боротьба України-Русі з монголо-татарською навалю
- Тема 3. Збройна боротьба українського народу проти іноземного поневолення (друга половина XVI – середина XVII століття)
- Тема 4. Устрій, світогляд та культура Української козацької держави
- Тема 5. Розвиток української культури в XIX столітті
- Тема 6. Утворення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX – перша третина XX століття)
- Тема 7. Українські Січові Стрільці
- Тема 8. Україна у війні з фашизмом
- Тема 9. Україна на шляху до утвердження державної незалежності
- Тема 10. Українська культура XX століття
- Тема 11. Еміграція українців за кордоном

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА
з курсу «Історія України»

Навчальне видання

Історія України

видання 2-ге, доповнене, перероблене

Автор-укладач: М.В.Лазарович

Віддруковано з готових діапозитивів
в МП «Тайп»